

บทที่ 2

วาทกรรมเรื่องผี อุดมการณ์และความเชื่อ

1. ผีสัญลักษณ์ทางอำนาจของชุมชน

ผี เป็นอุดมการณ์ทางความเชื่อของคนในสังคมไทยมาเป็นระยะเวลาอันยาวนาน จนกลายเป็นวัฒนธรรม แบบแผนแห่งการดำเนินชีวิตและก่อรูปความสัมพันธ์ทางสังคม ความเชื่อเรื่องผีนี้เองก็ได้ดำรงอยู่อย่างอิสระโดด ๆ หากแต่มีความเกี่ยวพันเชื่อมโยงกับโลกทัศน์ด้านอื่นๆ เช่น ความเชื่อเกี่ยวกับพุทธศาสนา ความเชื่อในลัทธิพราหมณ์ อุดมการณ์และการปฏิบัติเกี่ยวกับการแพทย์พื้นบ้านหรือความเชื่อด้านอื่น ๆ เกิดการผสมผสานจนเป็นเนื้อเดียวกัน คอยมุ่งตอบสนองต่อมิตินิการดำรงชีวิต เป็นสิ่งที่คอยค้ำความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งนอกเหนือธรรมชาติ และความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ ความเชื่อเรื่องผีจึงเป็นอุดมการณ์ขั้นพื้นฐานที่กลายเป็นมาตรฐานของการดำรงชีวิตที่มีการเคลื่อนไหว ปรับเปลี่ยนความหมายในตัวเองอยู่ตลอดเวลา ที่สะท้อนในรูปแบบของการปฏิบัติการทางพิธีกรรม ซึ่งมีได้มีความแปลกแยกไปจากชุมชนและความสำนึก อย่างไรก็ตามความเชื่อเรื่องผี วิญญาณ การแพทย์พื้นบ้านในบางระดับ หรือชีวิตหลังความตายก็ถูกจัดให้เป็นไสยศาสตร์ ที่ไม่สามารถพิสูจน์ทดลองได้ในเชิงเหตุผลแบบวิทยาศาสตร์ การแสดงออกทางความเชื่อหรือการปฏิบัติการใดๆ ที่นอกขอบเขตการพิสูจน์ทดลองทางวิทยาศาสตร์ มักจะถูกตีตราว่างมาย ไร้เหตุผล ท่ามกลางความเจริญเติบโตของการอธิบายเชิงเหตุผลแบบวิทยาศาสตร์เช่นนี้เอง พร้อมๆ ไปกับอุดมการณ์แบบพุทธปรัชญาซึ่งมุ่งปฏิรูปหลักคำสอนมาเกือบศตวรรษ ในขณะเดียวกันผู้ที่ได้มีโอกาสรับการศึกษาจากระบบแผนใหม่ ซึ่งมีพื้นฐานทางศาสตร์ปรัชญาตะวันตก หากตั้งคำถามว่า “ผีมีจริงหรือไม่” “ผีคืออะไร” คำตอบที่ได้รับส่วนใหญ่มักหลีกเลี่ยงไม่พ้นการอธิบายว่า “ยุคสมัยใหม่ นะ โง่งมมลายไปได้” “อย่างไร รู้จักใช้เหตุผลหน่อย หรือคนมีการศึกษาเขาไม่เชื่อเรื่องผีกันหรอก” หรือผีมีจริง ผีก็คือความโง่ผีไม่มีจริงเพราะเป็นสิ่งที่พิสูจน์ไม่ได้ และคำตอบอันพึงมีอื่น ๆ ในทิศทางเดียวกัน

การผลิตวาทกรรมต่อความเชื่อเรื่องผีในกลุ่มวิทยาศาสตร์ ที่ผ่านระบบการศึกษาแผนใหม่ กระแสอำนาจรัฐและกระแสพุทธปรัชญา ยิ่งสอดคล้องกับการอธิบายแบบเป็นเหตุเป็นผลเชิงวิทยาศาสตร์มากขึ้น จนกลายเป็นคำอธิบายเพียงด้านเดียว โดยมองว่าผีเป็นความโง่งมมลาย ไม่มีเหตุ ไม่มีผลตามหลักวิทยาศาสตร์ดังกล่าว สถานการณ์และการปฏิบัติการทางความเชื่อของท้องถิ่นหลายด้านมักจะถูกมองว่าขาดจิตวิญญาณพิจารณาอย่างรอบคอบและเป็นสิ่งที่ไร้สาระ ผีเป็นความเชื่อที่เป็นอวิชา และอวิชาเหล่านี้เกิดจากกระบวนการสร้างขึ้นของมนุษย์ที่ขาดการสร้างสรร

กลั่นกรอง ดังหลักคำสอนของท่านพุทธทาสภิกขุส่วนหนึ่งกล่าวว่า “เราเป็นชาวพุทธ เราต้องนับถือ พระพุทธเจ้า ไม่ใช่ทำให้พระพุทธเจ้าเป็นผี แม้ในประเทศไทยนี้ ก็อย่าได้ทำพระแก้วมรกตให้กลายเป็นผีที่ขอบันแต่ใจคุ้มกับปลาร้าไปเสีย มันเป็นที่น่าสลดสังเวชและน่าละอายอย่างยิ่งสำหรับพุทธบริษัทเรา ที่ไปเชื่อในลักษณะงมงายเช่นนั้น” (พุทธทาสภิกขุ: 53) ผีจึงกลายเป็นสิ่งที่ไม่เอื้อต่อวิถีชีวิตสมัยใหม่ ภายใต้กระแสแห่งความเป็นประชาธิปไตยแบบตัวแทนพร้อม ๆ ไปกับสถานการณ์ในยุคที่เรียกกันว่า “โลกาภิวัตน์” ซึ่งมักจะมองเห็นกันว่าเกิดความเจริญเติบโตของสังคมและความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ด้วยฐานยึดมั่นในความผูกพันทางอุดมการณ์แบบวิทยาศาสตร์และกระแสพุทธปรัชญาดังกล่าวแล้ว หลายกรณี กลุ่มผู้ที่มีอุดมการณ์อันสุดโต่งเหล่านี้ จึงพยายามเบียดขับกระแสความเชื่อเรื่องผี ซึ่งเป็นรากฐานทางวัฒนธรรมของสังคมไทยมาแต่เดิม โดยเฉพาะความเชื่อในวัฒนธรรมของกลุ่มชนชายขอบต่าง ๆ เช่น การพยายามออกกฎหมายควบคุม และปราบปรามลัทธิต่าง ๆ หรือการประกอบพิธีกรรมบางประเภท การเปิดโปงกลเม็ดเคล็ดลับ การประกอบพิธีกรรมการทรงเจ้าเข้าผี แม้กระทั่งการควบคุมดูแลขององค์กรสงฆ์แบบศูนย์รวมอำนาจ เป็นต้น ด้วยการวาดภาพในอุดมคติที่ว่าสังคมไทยจะปราศจากความเชื่องมงายเกี่ยวกับผี ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของความล้าหลัง คู่สังคมที่พัฒนา ทันสมัย ทัดเทียมกับอารยะประเทศ อีกนัยหนึ่ง เป็นการมุ่งหวังที่จะพยายามลบภาพลักษณ์ของความล้าหลัง ซึ่งถูกตราไว้ด้วยกระบวนการสร้างวาทกรรมเพื่อตีป้ายใหม่ให้กับสังคมไทย ในรูปลักษณะของความทันสมัยและพัฒนา

อย่างไรก็ตามดูเหมือนว่า โลกทัศน์ความเชื่อเรื่องผี มิได้ลดบทบาทลงแต่อย่างไร กลับมีความซับซ้อนและถูกท้าทายวิพากษ์วิจารณ์อย่างเข้มข้น ในขณะที่อีกด้านหนึ่ง กลุ่มบุคคลที่มีความเชื่อเรื่องผี ทั้งในระดับปัญญาชน ผู้มีการศึกษา ชนชั้นกลาง และกลุ่มชนชายขอบต่าง ๆ กลับตอบโต้และท้าทายคำอธิบายกระแสหลักทั้งกระแสวิทยาศาสตร์และพุทธศาสนาแนววิทยาศาสตร์ กลุ่มบุคคลเหล่านี้จึงยื่นกรานการดำรงอยู่และความมีชีวิตของผี ทั้งในระดับสำนึกและระดับปฏิบัติการที่อยู่ในขอบเขตแห่งการสัมผัสด้วยอาตมยณะทั้งห้าและการรับรู้ด้วยกายหยาบของมนุษย์ ทั้งในระดับเวลาและอาณาบริเวณ ที่ในบางครั้งผีก็อาจจะปรากฏให้เห็นเป็นตัวตนได้ บุคคลบางคนก็ยืนยันว่าเคยประสบพบเจอมาด้วยตนเองแล้วเช่นกัน ผีจึงมีอำนาจ พลังลึกลับบางอย่างที่สามารถคลบพันคาดให้เป็นไปและเกิดขึ้น ระบบความเชื่อของกลุ่มบุคคลเหล่านี้ จึงสะท้อนมิติของการปฏิบัติทางพิธีกรรมที่หลากหลาย ซับซ้อนมากยิ่งขึ้น ในบางกรณีการพยายามอธิบายความมีชีวิตของผีและวิญญาณ ด้านที่ไม่ใช่เป็นกายเนื้อของมนุษย์ จึงตั้งอยู่บนฐานของความเป็นเหตุเป็นผล และพยายามทดลองพิสูจน์ในรูปแบบต่าง ๆ เช่น เครื่องมือจับภาพรังสีในตัวมนุษย์ การฝึกพลังลมปราณหรือโยคะ การสะกดจิต และที่สำคัญคือการศึกษาวิจัย ค้นคว้า ทดลอง เกี่ยวกับอำนาจลึกลับ ผีสาวเทวดา ซึ่งอยู่สนความสนใจของบุคคลและสถาบันต่าง ๆ เพื่อพยายามพิสูจน์ข้อเท็จจริงเชิงประจักษ์ ตาม

สมมุติฐานและทำการศึกษาค้นคว้าเพื่อพิสูจน์ความจริงตามหลักการทางวิทยาศาสตร์ เช่น สมาคมอเมริกันเพื่อวิจัยทางจิต (The American Society for Psychical Research) ได้รวบรวมหลักฐานยืนยันข้อเท็จจริงต่าง ๆ เพื่อยืนยันว่าผีต่างเทวดามีจริง ๆ ซึ่งสอดคล้องกับการศึกษาของสมาคมวิจัยทางจิตแห่งลอนดอน อังกฤษ (Society for Psychical Research London) ในขณะเดียวกันนักวิทยาศาสตร์ที่มีชื่อเสียง เช่น ดร.เรย์มอนด์ เอ. มูดี ดร.อลิซาเบท คัลเลอร์โรส ซึ่งศึกษาเกี่ยวกับชีวิตหลังความตาย (บุญมี เมธราชกุล, 2522:6-9) เป็นสิ่งที่ยืนยันถึงความมีตัวตนและการปรากฏตัวของผีหรือวิญญาณและชีวิตหลังความตายไปแล้วด้วยฐานเชิงเหตุผลแบบวิทยาศาสตร์ อย่างไรก็ตาม ในเชิงสังคมและวัฒนธรรมความเชื่อเรื่อง ผี จึงมิใช่เป็นความมกมายและเกิดขึ้นอย่างลอย ๆ แต่ผีเป็นปรากฏการณ์ทางความเชื่อระดับสามัญสำนึกและปรากฏขึ้นในเกือบทุกสังคมและทุก ๆ วัฒนธรรม ผีจึงเป็นสิ่งที่มืออยู่จริง อย่างน้อยก็อยู่ในรูปของการปฏิบัติการทางสังคมต่าง ๆ และมีส่วนที่สัมพันธ์กับระบบวัฒนธรรมแบบแผนแห่งการดำเนินชีวิต ผีจึงเกิดขึ้นด้วยเหตุผลปัจจัย และสามารถอธิบายได้อย่างสมเหตุสมผล “ในมิติเชิงวัฒนธรรม”

ในสถานการณ์ปัจจุบัน ระบบความเชื่อเรื่องผี จึงมืออยู่จริงและเกิดปรากฏการณ์ในรูปการปฏิบัติทางอุดมการณ์ อย่างไรก็ตามภายใต้การขับเคี่ยวของวาทกรรมสองกระแส ซึ่งบางครั้งการอธิบายมีลักษณะสุดโต่งและต่างก็พยายามผลิตชุดความหมาย คำอธิบาย แบบเป็นเหตุเป็นผล ในความแตกต่าง เพื่อสนับสนุนฐานคติของความเชื่อในแต่ละชั่ว ระหว่างผู้ที่มีความเชื่อถือศรัทธาเกี่ยวกับเรื่องผีกับผู้ที่ไม่มี ความเชื่อถือศรัทธาเกี่ยวกับเรื่องผี (ศรัทธาในหลักเหตุผลทางวิทยาศาสตร์แบบสุดโต่ง) ในการพยายามช่วงชิง นิยาม การนำ การดำรงตำแหน่งแห่งที่ทางความเชื่อ ตามอุดมการณ์และหลักเหตุผลแต่ละฝ่าย อย่างไรก็ตามในท้ายสุดแล้ว หากพิจารณาหลักพุทธปรัชญาที่ว่า “มัจฉิมายปฏิบัติทา” หมายถึง การเดินทางสายกลางตามหลักคำสอนของพระพุทธเจ้า และนำหลักทฤษฎีนี้มาอธิบายว่าด้วยความมีตัวตนของผี ผี จึงเป็นสิ่งที่มือจริงและในขณะเดียวกัน ผี จึงเป็นสิ่งที่ไม่มีจริงก็ได้ ที่มีได้มีลักษณะสุดโต่งหรือเอนเอียงไปในคำตอบหนึ่งคำตอบใด อย่างเฉพาะเจาะจง และรวมหมายถึง การมีสัมมาทิฐิ คือการมีสติในการมองและปัญหาในการวิเคราะห์โดยใช้เหตุผล ซึ่งในที่นี้เป็นหลักเหตุผลที่มีฐานกว้างกว่า “เหตุผล” ในทางวิทยาศาสตร์ แต่หมายถึง “เหตุผล” ในเชิงสังคมและวัฒนธรรม

ภายใต้มิติทางสังคมและวัฒนธรรม คำถามที่ว่า ผี มืออยู่จริงหรือไม่ มิใช่เป็นสิ่งที่นักมานุษยวิทยาให้ความสนใจและให้ความสำคัญ แต่นักมานุษยวิทยามุ่งสนใจในความหมายที่ว่า ผี คืออะไร ทำไมจึงมีผี ผีดำรงอยู่ได้อย่างไร เมื่อไหร่ ที่ไหน โดยนำไปสู่กระบวนการตั้งคำถามเกี่ยวกับปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น เพื่อนำไปสู่คำตอบ สร้างคำอธิบาย ทั้งที่เป็นกฎเกณฑ์ของสถานการณ์และปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น

นัยนี้ ศีจึงเป็นอุดมการณ์ของระบบความเชื่อ ซึ่งเป็นผลผลิตทางวัฒนธรรมของระบบภูมิปัญญาที่สัมพันธ์กับวิถีชีวิตในสังคมอย่างมีความเคลื่อนไหว ที่ถูกนำมาใช้เป็นเครื่องมือ หรือเทคโนโลยีในการกำหนด ควบคุม มาตรฐานทางศีลธรรมทางสังคม โดยกระบวนการผลิตใหม่ ผลิตซ้ำทางความหมายผ่านปฏิบัติการของสถาบันต่าง ๆ อาทิเช่น สถาบันศาสนา สถาบันการเมือง กลุ่มองค์กรอย่างเช่นเหมืองฝาย สถาบันการศึกษา ตลอดจนระบบเครือญาติ จนเกิดการสังสมประสมการณที่มีลักษณะแตกต่างหลากหลาย วาทกรรมของอำนาจทางความเชื่อเรื่องผีทั้งในระดับอุดมการณ์และระดับปฏิบัติการ จึงเป็นสถาบันที่ดำรงอยู่ควบคู่และมีความสัมพันธ์กับสถาบันอื่นๆ ตลอดระยะเวลาทางประวัติศาสตร์ ความเป็นเหตุเป็นผลของผีจึงมิใช่เป็นสิ่งที่ไร้เหตุผล เลื่อนลอยในตัวของมันเองโดยแท้จริง หากแต่มีเหตุปัจจัยของการก่อเกิด ของระบบคิดเชิงนามธรรมและภาคปฏิบัติที่เป็นจริง ของชุมชนหนึ่ง ๆ วาทกรรมที่ระบุว่าผีเป็นความงามงาย หรือวาทกรรมอื่น ๆ ที่อยู่ในทิศทางตรงกันข้าม (เช่น การผลิตความรู้ทางการพิสูจน์ทดลองแบบวิทยาศาสตร์ซึ่งบางครั้งก็จะสามารถอธิบายได้ บางครั้งก็ไม่สามารถอธิบายได้อย่างครอบคลุม วาทกรรมการอธิบายโรคซึ่งเกิดจากตัวเชื้อโรคแบบข้ามวัฒนธรรมของการแพทย์กระแสหลัก) จึงมีอาจจะเข้ามาบดบัง เบียดขับความเชื่อเรื่องผีลงไปได้ ในขณะเดียวกัน วาทกรรมของอุดมการณ์ความเชื่อเรื่องผี กลับถูกนิยามให้เห็นถึงอุดมการณ์ที่ถูกใช้ เพื่อแสดงถึงตำแหน่งแห่งที่ จุดอ่อนปรน ต่อรอง ปรับตัว หรือมีลักษณะที่เคียงคู่ไปกับวาทกรรมของความงามงาย ไร้เหตุผล ด้วยสถานะการดำรงอยู่ของความเชื่อดังกล่าวจึงมีอาจที่จะปฏิเสธการปรากฏตัวของ “ผี” ในวัฒนธรรมทางความเชื่อได้

โดยสรุป ดังที่นำเสนอในข้างต้น วาทกรรมความเชื่อเรื่อง “ผี” ไม่สามารถดำรงอยู่ได้อย่างโดดเดี่ยว หากแต่เชื่อมโยงกับวาทกรรมเรื่องอื่น ๆ ของสถาบันทางสังคม เช่น สถาบันทางการเมือง สถาบันเศรษฐกิจ สถาบันการศึกษา สถาบันครอบครัวและเครือญาติ เป็นต้น การวิเคราะห์ให้เห็นถึงเบื้องลึกของอุดมการณ์ทางความเชื่อจึงต้องมีความเชื่อมโยงและสัมพันธ์กับสถาบันเหล่านั้น ในฐานะเป็นปรากฏการณ์ที่ซับซ้อน ผี ในความเชื่อของคนที่ศรัทธาถูกจัดอยู่ในประเภทไสยศาสตร์แขนงหนึ่ง ที่มีอำนาจสามารถคลั่งบันดาลให้เกิดความสงบสุข ร่มเย็น ตามครรลองแห่งระบอบของชีวิต อำนวยความอุดมสมบูรณ์แห่งพืชพันธุ์ คอยกำหนดกฎเกณฑ์สอดส่องดูแลความประพฤติ ในอีกด้านหนึ่ง ความลึกลับในระเบียบ กฎเกณฑ์ ความลุ่มสลาย ความสับสน ว้าวุ่น ความสั่นคลอนของชุมชน ความเลื่อมลอย สิ่งเหล่านี้อาจจะเกิดจากการบันดาลของผีก็ได้เช่นกัน ความเชื่อเกี่ยวกับ “ผี” จึงถูกหล่อหลอมเข้ากับสำนึกของความเป็นชุมชนทั้งในระดับสามัญสำนึกและในระดับปฏิบัติการจริงที่ถูกตีความกับสรรพสิ่ง อันเป็นมาตรฐานเชิงศีลธรรม คอยกำหนดแบบแผนทางความสัมพันธ์ที่มีและจัดการร่วมกัน ซึ่งเป็นวัฒนธรรมทางภูมิปัญญาที่ปรับเปลี่ยนไปได้ตามทิศทางและบริบทของสังคม

2. ความเชื่อเรื่องผีต่าง ๆ ในภาคเหนือ

ในสังคมภาคเหนืออุดมการณ์และโลกทัศน์ว่าด้วยการนับถือผี เป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นมาช้านาน ซึ่งเป็นสิ่งที่ให้ความหมาย ความสำคัญต่อการดำเนินตามแบบแผนของวิถีชีวิตของมนุษย์ ผีจึงเป็นตัวแทนของอำนาจภายนอกที่อาจคลั่งคลั่งทั้งความสงบสุขร่มเย็นและสร้างความสั่นคลอนให้กับสมาชิกได้ ในขณะที่เดียวกันยังเป็นอุดมการณ์และเครื่องมือในการสร้างความสัมพันธ์ทางสังคม ซึ่งถูกผลิต นิยามความหมายและถูกนำมาใช้ปฏิบัติร่วมกัน จนเกิดการสืบทอดและสานต่อมายาวนาน ความเชื่อเรื่องผีจึงเป็นสิ่งที่ถูกผลิตขึ้นมาตามความเชื่อ และอาจจะมี ความหมาย การตีคุณค่าและให้ความสำคัญที่เปลี่ยนแปลงไปตามบริบทของสังคมอย่างมีพลวัต ความเชื่อเรื่องผีซึ่งเป็นโลกทัศน์ที่ปรากฏในความทรงจำของชุมชน แบ่งได้เป็นสองประเภท ได้แก่ ผีดี และผีร้าย ซึ่งทำหน้าที่และเลขาจารย์บทบาทในสังคม ในขณะที่ผีบางประเภทถูกลดทอนความสำคัญลงไป แต่ผีบางประเภทกลับมีความสำคัญและถูกผลิตความหมายใหม่ตามการเปลี่ยนแปลงทางสังคม

-ผีดี ผีร้าย

ฐานความคิด ความเชื่อที่มีต่อ "ผีดี" ซึ่งหมายถึงพลังอำนาจที่จะก่อรูปทางความสัมพันธ์กับสังคมในการที่จะคลั่งคลั่งความอุดมสมบูรณ์ ความงอกงาม ความสงบสุขร่มเย็น ผีดี เป็นผีที่มีพลังอำนาจคอยปกป้อง พิทักษ์รักษาทรัพยากรของชุมชน การสืบทอดความมีชีวิตทั้ง โลกนี้และ โลกหน้า ผีดีถูกจัดให้อยู่คู่กับคุณความดีในหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา ดังคำที่มักจะกล่าวกันว่า คนดีผีคุ้ม หรือ หากทำคุณงามความดี ประพฤติในศีลในธรรม บุคคลนั้นย่อมมีเทวดาหรือผีที่คอย พิทักษ์คุ้มครอง บุคคลที่ประพฤติดนเกิดความไม่เหมาะสม ย่อมมีเทวดาชั่วหรือผีร้ายครอบงำร่างกาย ให้กระทำความชั่วอยู่เป็นนิจ หลักการนี้จึงสัมพันธ์กับ ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว การนับถือผีดี จึงเสมือนหนึ่งมีความดีอยู่คุ้มครอง และเป็นสัญลักษณ์ตัวแทนของความดีที่บุคคลพึงมีอันเป็นที่ ยอมรับ ซึ่งตรงกันกับผีร้าย ผีดี จึงถูกโน้มเอียงให้สู่การมีส่วนร่วมในเชิงสาธารณะหรือศูนย์กลาง อำนาจที่ทุกคนใฝ่ฝันมากกว่าผีร้ายที่ไม่มีใครต้องการสัมพันธ์และเป็นโทษ ในขณะที่ผีดีให้คุณและ ประโยชน์ทั้งในระดับปัจเจกและสาธารณะ เกี่ยวกับเรื่องราวต่าง ๆ ทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง

โดยทั่วไปคนเราโดยส่วนใหญ่ที่มีความเชื่อเรื่องผี เมื่อพูดถึงผีร้าย ผีบ่อดี ผีห้า ผีโหง เป็นผีที่แปลกแยกจากมนุษย์ ที่มนุษย์ทำให้เกิดความแปลกแยกและไม่อยากเข้าใกล้ เพราะถือกันว่า ผีร้ายเป็นอัปมงคลและเสียดจัญไร ผีร้าย ยังก่อให้เกิดโทษแก่มนุษย์ได้ตามโอกาสประสพพบเจอ แต่ในขณะที่เดียวกันผีร้ายก็ยังถูกนำมาเอื้อประโยชน์ให้เกิดความดีได้เช่นกัน ผีดีอาจจะใช้ผีร้ายเป็น

เครื่องมือในการทำหน้าที่ต่าง ๆ เช่น พรายกระซิบ เพื่อให้ผีร้ายบอกเหตุการณ์ในภายหน้า หรือการใช้ผีตายโหงให้ไปทำร้ายคนอื่น ๆ ในกรณีการทำคุณไสย ผีเจ้านายอาจจะใช้ผีร้ายมาย่ำคนหรือม้าที่แทนก่อนเพื่อให้ม้าขี่ขวัญอ่อน เมื่อม้าขี่ขวัญอ่อนผีเจ้านายจะได้มาลงม้าจึงง่ายขึ้น ผีร้ายจึงมีทั้งคุณและโทษแตกต่างกันไป ผีร้ายอาจจะเป็นผีดีได้ หากประพฤติดี เช่น การปฏิบัติธรรมช่วยเหลือคนอื่น อาจจะกลายเป็นเทพารักษ์ ส่วนผีดีอาจจะกลายเป็นผีร้ายได้เช่นกัน หากประพฤติชั่วและไม่ปฏิบัติตามกรอบของผีดี การกระโดดข้ามไปมาระหว่างผีดีและผีชั่วจึงเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นได้อย่างเสมอๆ ไม่มีเขตแดนใดเป็นสิ่งที่มีความชัดเจนแน่นอนและตายตัว เหมือนกับการดำรงชีวิตของมนุษย์ ที่ขึ้นอยู่กับกระทำ โอกาสและจังหวะในชีวิต

-ผีปู่ย่า

ผีปู่ย่า เป็นผีอารักษ์ประจำตระกูล ที่คอยปกป้องคุ้มครองและควบคุมความประพฤติของลูกหลานให้อยู่ร่มเย็น เป็นสุข มีความเจริญก้าวหน้า หอผีปู่ย่าจะอยู่ในบ้านของเก๊าผี ซึ่งจะมีการเซ่นสังเวยเป็นประจำทุกปี โดยเฉพาะในช่วงเดือน 9 เหนือออก 9 ค่ำ ซึ่งตรงกับเดือนมิถุนายนของทุกปี เครื่องสังเวยมีข้าวตอกคอกไม้ ผ้าขาว ผ้าแดง ไข่ต้มสุก โดยกลุ่มบรรดาลูกหลานผู้ที่นับถือผีปู่ย่าเดียวกันจะมาชุมนุมกันที่บ้านเก๊าผี ผีปู่ย่า เป็นดวงวิญญาณของต้นตระกูล บรรพบุรุษที่ล่วงลับจากไป และคอยสอดส่องดูแลลูกหลาน ซึ่งอาจจะให้โทษกับลูกหลานได้เช่นกัน หากลูกหลานประพฤติ นอก "ฮึดฮอย" จากกรอบพฤติกรรมความประพฤติอันเหมาะสม เช่น บันดาลให้เกิดการเจ็บป่วย ลูกหลานต้องทำพิธีขอขมาเนื่องจากการล่วงละเมิด ถือว่าเป็นการ "ผิดผี" ในสังคมภาคเหนือผีปู่ย่า สืบทอดโดยฝ่ายหญิง ดังคำภาษิตโบราณว่า "ผู้หญิงเป็นผู้ขายของเก่า ฝ่ายเฮือนหลัง" หมายถึงคนโบราณถือว่าผู้หญิงเป็นเพศที่อ่อนแอกว่าเพศชาย มักจะอยู่กับพ่อแม่และจะได้รับมรดกที่สืบทอดจากพ่อแม่ เช่น บ้าน ที่ดิน "ผู้ชายเป็นผู้ขายกลางคืน กินเฮือนหน้า" หมายถึงผู้ที่เกิดมาเป็นผู้ชายจะต้องออกเรือนไปอยู่บ้านพ่อแม่ฝ่ายภรรยา ต้องต่อสู้เอาดาบหน้า ด้วยเหตุนี้ ผู้หญิงจึงต้องเป็นผู้ที่ "รับผีแฉ่ง" ส่วนผู้ชายจะเป็นผู้ที่ "แบ่งผีไป" เพื่อนำไปปกป้องรักษาพร้อมกับภรรยา

-ผีย่าหม้อนึ่ง

ผีย่าหม้อนึ่ง มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ผีปู่ดำ ย่าดำ เป็นผีอารักษ์ที่สิงสถิตย์อยู่หม้อข้าวเตาไฟ การบูชาผีย่าหม้อนึ่ง หรือ ผีปู่ดำย่าดำ มักกระทำกันในวันเดือนขี้เป็ง โดยการจุดบูชาด้วยผางประทิปและข้าวตอกคอกไม้ เพื่อเป็นการขอขมาต่อผีที่ได้ล่วงละเมิดและเป็นการบูชาคุณ หากบุคคลในครอบครัวฝันร้าย หรือหุงข้าวกลายเป็นสีที่ผิดปกติ เช่น สีแดง สีเหลือง ถือเป็นลางร้ายและอัปมงคล ต้องบอกกล่าวให้ผีย่าหม้อนึ่งหรือผีปู่ดำย่าดำได้รับทราบ เพื่อจะได้ปกป้องคุ้มครอง

ปิดเป่าเคราะห์ร้ายให้กลายเป็นดี นอกจากนี้ในกรณีที่เด็กไม่สบาย คนในภาคเหนือสมัยก่อนยังนิยมวิธีการเลี้ยงหายที่เรียกว่า การลงผีอำหน้องหนึ่ง เพื่อสอบถามอาการเจ็บป่วยของเด็ก แต่ปัจจุบันนี้พิธีกรรมเช่นนี้พบเห็นได้น้อยมาก

-ผีหอผีเอือน

เป็นผีอารักษ์อีกประเภทหนึ่ง เรียกว่า เทวบุตรเทวดาศักขาหอเอือน ให้คนในบ้านอยู่ร่มเย็นเป็นสุข ผีหอผีเอือน จะประจำอยู่ตามส่วนต่าง ๆ ของบ้าน เช่น หัวแม่บันได เสามงคด ประตูหน้าต่าง ปล่อง (จ่อง) ห้องครัว ห้องนอน ซื่อ แป้ เชื่อกันว่าหากคนในครอบครัวเกิดการทะเลาะเบาะแว้งอยู่กันเป็นประจำ หรือทำเสียดังในบ้าน เช่น เดินเสียดัง ทูบตีบ้านเรือน ผีหอผีเอือนจะไม่ชอบใจและจะหนีไปอยู่ที่อื่น เทวบุตรเทวดาจะไม่รักษา การบูชาผีหอผีเอือนจะทำในพิธีกรรมสำคัญๆ เช่น ขึ้นบ้านใหม่ แต่งงาน ปีใหม่ และจุดผางประทีปในช่วงยี่เป็งหรือลอยกระทง

-ผีเสื้อเมือง

เป็นผีอารักษ์ประจำบ้านเมือง ซึ่งมีฐานะและระดับที่ใหญ่กว่าผีเสื้อบ้าน (ดูในผีเจ้านาย : ฉลาดชาย รมิตานนท์) มีหน้าที่คอยปกป้องพิทักษ์รักษาเขตแดนของเมือง และช่วยคลบปั่นดาลให้เกิดความสงบสุขร่มเย็นแก่บ้านเมือง อยู่รอดปลอดภัยและเอื้ออำนวยให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ ผีเสื้อเมือง เป็นดวงวิญญาณเทพารักษ์ประจำเมือง เช่น ดวงวิญญาณของชนชั้นผู้ปกครองบ้านเมือง หรืออดีตกษัตริย์ปกครองบ้านเมือง ทั้งที่มีตัวตนจริงและตำนานจากความทรงจำของชาวบ้าน เช่น ในอดีตชาวเชียงใหม่และเจ้าเมืองจะบูชา ผีปู่และย่าแสะ ซึ่งเป็นผีต้นตระกูลตระกูล บริเวณตีนคอยสุเทพ การบูชาผีเสื้อเมืองในอดีตจะกระทำในช่วงเทศกาลสงกรานต์ หรือปีใหม่เมือง และมักจะกระทำกัน 7 วัน 7 คืน มีการสมโภชฉลองกันอย่างใหญ่โต โดยมีเจ้าเมืองเป็นประธาน (เป็นแก้ว) บรรดาหัวเมืองรอง แยกต่างบ้านต่างเมืองและเมืองที่เมืองน้องจะมาเช่นสังเวจร่วมด้วย ซึ่งเป็นการสร้างสัมพันธไมตรีที่ดีต่อกัน นอกจากนี้ยังจะมีการเชิญผีเสื้อเมืองมาเข้าร่วมพิธีเพื่อเป็นสื่อระหว่างผีเสื้อเมืองกับผู้เข้าร่วมพิธี ซึ่งเรียกว่า “แม่มด” หลักฐานปรากฏการบูชาผีเสื้อเมืองครั้งสุดท้าย ปี พ.ศ. 2455 ในการบูชาผีเสื้อเมืองเชียงราย

-ผีเสื้อบ้านหรือผีเจ้าบ้าน

ผีเจ้าบ้านหรือเรียกว่าผีเสื้อบ้าน เป็นผีอารักษ์ประจำหมู่บ้าน จะมีหอผีอยู่ใจกลางหมู่บ้านหรือบริเวณส่วนใดส่วนหนึ่ง เช่น ที่สาธารณะ ปากทางเข้าหมู่บ้าน ได้ต้นไม้ใหญ่ประจำหมู่บ้าน ผีเสื้อบ้านมีหน้าที่เช่นเดียวกับผีเสื้อเมือง แต่จะอยู่ในระดับต่ำกว่าผีเสื้อเมือง เนื่องจากผีเสื้อบ้านคือ

ดวงวิญญาณของบรรพบุรุษหรือชนชั้นปกครองระดับผู้นำหมู่บ้านที่มาตั้งหลักแหล่งในระยะแรก สมาชิกในหมู่บ้านจะมีการรวมกลุ่มชุมนุมกันเลี้ยงผีเสื้อบ้านกันเป็นประจำทุก ๆ ปี ในเดือน 9 เหนือ ออก 9 ค่ำ จนกลายเป็นประเพณีปฏิบัติสืบทอดกันมาในปัจจุบันเกือบทุกหมู่บ้าน แม้ว่าจะไม่คึกคัก และมีสมาชิกเข้าร่วมมากเหมือนในสมัยก่อน

-ผีเจ้านาย

จัดได้ว่าผีเจ้านาย เป็นผีที่มีบทบาทต่อวิถีชีวิตมากขึ้น แม้ว่าจะอยู่ในสังคมสมัยใหม่ ผีเจ้านาย คือ ผีที่มาอาศัยหรือยึดร่างของม้าจี่ เพื่อถ่ายทอดเรื่องราวผ่านร่างม้าจี่สู่ลูกเลี้ยงและลูกหลาน ผีเจ้านาย อาจจะได้แก่ดวงวิญญาณของเจ้าเมือง นครบ ผีเสื้อเมือง ผีเสื้อบ้าน ผีปู่ย่า หรือผีอารักษ์ ต่างๆ ซึ่งถือได้ว่าเป็นผีระดับชั้นเทพ ทั้งที่มีตัวตนจริงในประวัติศาสตร์หรือนิทานปรัมปรา ในปัจจุบัน ความเชื่อ อุดมการณ์ ตัวคนของผีเจ้านายมีความหลากหลายมากขึ้น มนุษย์ปุถุชนหากทำคุณความดีไว้มาก เมื่อตายไปอาจจะกลายเป็นผีเจ้านายได้ พระสงฆ์ที่บรรลุมารณสมบัติ ผีร้ายต่าง ๆ เช่น ผีกะยักษ์ ผีพราย รวมถึงสัตว์ที่มีอำนาจบางประเภท ก็อาจจะเป็นผีเจ้านายได้เช่นกัน เช่น เจ้าพญาจ้างเผือก เจ้าพญาเสือสมิง เจ้าหงพราย เจ้ากะยักษ์ เจ้าปู่หนามจิว ขุนอินคำ เป็นต้น ผีเจ้านาย ทำหน้าที่ช่วยเหลือมนุษย์ผู้ตกทุกข์ได้ยาก ปัดเป่าเคราะห์ รักษาอาการเจ็บป่วย ช่วยเหลือด้านความเจริญรุ่งเรือง อำนวยความสุขสมบูรณ์ ความร่มเย็นให้กับม้าจี่ ชุมชน และลูกเลี้ยง ปัจจุบันความเชื่อเรื่องผีเจ้านาย มีความหลากหลายและมีความซับซ้อนมากยิ่งขึ้น

-ผีมดผีเม็ง

เป็นผีประจำตระกูลและมีบทบาทหน้าที่เช่นเดียวกับผีปู่ย่า แต่จะแตกต่างกันตรงที่รูปแบบของการประกอบพิธีกรรม เพราะการเลี้ยงผีมด ผีเม็ง บรรดาลูกหลานจะนิยมประกอบพิธีกรรมทุก ๆ 3 ปีหรือตามความเหมาะสมตามโอกาส และขนาดของพิธีจะใหญ่กว่าการเลี้ยงผีปู่ย่า บรรดา ลูกหลานในตระกูล โดยเฉพาะผู้หญิง จะจัดพิธีฟ้อนผี มีการจัดเตรียมงานกันหลายวัน องค์ประกอบของพิธีกรรมจะมีความหลากหลาย มีการละเล่นที่แสดงถึงบทบาทในชีวิตสังคมเกษตรโดยทั่วไป เช่น การคล้องช้าง คล้องม้า การซื้อขาย การถ่อเรือถ่อแพ เป็นต้น (ดูในผีปู่ย่า : กิติ แก่นจำปี) ความเชื่อเรื่องผีมดผีเม็งเป็นวัฒนธรรมของชนชาติมอญ การประกอบพิธีกรรมบางอย่างในพิธีการฟ้อนผีมดผีเม็ง จะมีลักษณะคล้ายคลึงกับการลงผีเจ้านายในปัจจุบัน

-ผีอารักษ์วัดหรือผีเจ้าวัด

ผีเจ้าวัดหรือผีเสื่อวัด เป็นเทพอารักษ์ที่ปกปักรักษาวัดวาอาราม หอผีเสื่อวัดจะตั้งอยู่บริเวณด้านหลังวิหารหรืออยู่บริเวณด้านหลังของวัดส่วนใดส่วนหนึ่ง การบูชาผีเสื่อวัดส่วนใหญ่ไม่มีพิธีรีตองมากนัก เมื่อมีเทศกาลหรืองานสำคัญ ๆ ที่ทางวัดจัดทำขึ้น มักจะมีการบอกกล่าวให้ผีเจ้าวัดได้รับรู้ ผีเสื่อวัดอาจจะกลายเป็นผีกระยักษ์ได้ ซึ่งเป็นผีที่ไม่ดี หากขาดการดูแลเอาใจใส่และในกรณีที่เกิดเป็นวัดร้าง มีอำนาจยิ่งกว่าผีกระยักษ์ทั่วไป หากผู้ใดถูกผีกระยักษ์ทำร้ายเชื่อว่ามีทางรอดชีวิตได้ยาก

-ผีลูกกรอก

ผีลูกกรอก เกิดจากวิญญาณของเด็กเล็ก ๆ ธรรมดาที่เสียชีวิตตั้งแต่อยู่ในครรภ์มารดา แต่มีลักษณะพิเศษคือ ถ้าตัวเด็ก มีอวัยวะครบถ้วนทุกประการ เมื่อคลอดออกมา หากเก็บมาเลี้ยงไว้ อย่างดีเหมือนเด็กปกติโดยทั่วไป เช่น ซื่อเลื่องผ้าให้เปลี่ยนตามอายุขัย ซื่อของเล่นหรือขนมให้ ลูกกรอกจะคลบ้นคาลให้เกิดโชคลาภ ร่ำรวยเงินทอง ทำมาค้าขึ้น ช่วยปกป้องคุ้มครอง ภัยอันตรายให้ หากไม่ดูแลเอาใจใส่ให้ดีหรือนำลูกกรอกให้กับผู้อื่นไปเลี้ยง ผีลูกกรอกจะโกรธและ “มาค้า” หรือกลั่นแกล้งต่าง ๆ นานา ทำให้ชีวิตไม่อยู่สุขสบาย ทำไม่มาค้าไม่ขึ้น ลูกกรอกจึงเป็นที่ต้องการของกลุ่มคนเมืองโดยทั่วไป เพราะถือว่าใครมีลูกกรอกไว้บูชา จะทำให้นुकคลนั้นร่ำรวยขึ้น โดยไม่รู้ตัว

-ผีเจ้าที่เจ้าแดน

พระแม่ธรณีเจ้าที่เจ้าแดน มีหน้าที่คอยพิทักษ์ดูแลผืนแผ่นดินและเป็นเจ้าของแผ่นดิน ทั้งในส่วนที่มีเจ้าของหรือที่สาธารณะ ป่าเขา เมื่อมีงานเทศกาลหรืองานประเพณีต่าง ๆ เช่น ปีใหม่เมือง ขึ้นบ้านใหม่ ฟ้อนผี จะมีการขึ้นท้าวทั้งสี่ พระแม่ธรณีเจ้าที่เจ้าแดน เป็นการบอกกล่าวให้ทราบ เพื่อขอให้ปกป้องคุ้มครองภัยอันตราย ผีเจ้าที่เจ้าแดน ยังอาจจะบันดาลให้เกิดการเจ็บป่วย หรือมีอันเป็นไปแก่มนุษย์ได้ หากลบหลู่ดูหมิ่น หรือประพฤติคนไม่เหมาะสม ทั้งโดยรู้ตัวหรือไม่รู้ตัวก็ตาม เช่น ปัสสาวะรดต้นไม้ใหญ่ที่มีผีเจ้าที่สิงสถิตย์อยู่ หรือการมีเพศสัมพันธ์กันบนพื้นดิน เชื่อว่าผีเจ้าที่เจ้าแดนจะสาบแช่งให้หญิงชายคู่นั้นเปลี่ยนคู่นอนเรื้อย ๆ ผีเจ้าที่เจ้าแดนคนในภาคเหนือ จะอัญเชิญให้สถิตย์ให้อยู่บนทิศหัวนอนของคัวบ้าน บริเวณใดบริเวณหนึ่ง เช่น ใต้ต้นไม้ที่ไม่มีคนรวบรวม โดยไม่มีการตั้งศาลผีขอเจ้าที่ แต่ในปัจจุบันมักจะรับวัฒนธรรมการสร้างหอถึงสถิตย์ของเจ้าที่กันมากยิ่งขึ้น

-ผีฝ่าย ผีนา

ผีฝ่าย ผีนา เป็นผีที่คลั่งบันดาลความอุดมสมบูรณ์ให้กับทรัพยากรทางการเกษตร ผีฝ่ายจะคอยปกป้อง พิทักษ์รักษาทรัพยากรน้ำ ซึ่งเป็นสมบัติหน้าหมู (สมบัติร่วมของสมาชิกในชุมชน) ให้เกิดความอุดมสมบูรณ์และเพียงพอต่อการทำนา ควบคุมดูแลสมาชิกมิให้ล่วงละเมิดสิทธิ์ซึ่งกันและกัน เช่น การลักขโมยน้ำ ซึ่งผีฝ่ายจะลงโทษ สำหรับผีนาเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ผีตาแฮก เป็นผีที่คอยปกป้องรักษาผืนนา คอยอำนวยให้ข้าวกล้ามีความงอกงาม มีความสมบูรณ์ ผลผลิตดี ก่อนลงมือทำนาจะมีพิธีกรรมที่เรียกว่า “แฮกนา” โดยการทำตาแหลวไว้บริเวณส่วนใดส่วนหนึ่งของพื้นที่นาเพื่อบูชาผีนา นอกจากนี้ยังมีการนำเครื่องสังเวย ข้าว ปลา อาหาร เหล้า ผลไม้ใส่ไว้ใน “ควัก” หรือกระทง นำไปวางไว้เพื่อขอให้ผีตาแฮกช่วยปกป้อง คุ้มครองและอำนวยความอุดมสมบูรณ์

-ผีปู่แสะย่าแสะ

เป็นผีอารักษ์ของชาวลัวะ มีการบูชาเช่นสังเวยด้วยการฆ่าควาย เป็นประจำทุกปี ณ บริเวณตีนคอกสุเทพ อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ ผีปู่แสะย่าแสะ แต่เดิมเป็นผีบ้านผีเมืองของเชียงใหม่ ทุก ๆ ปีเจ้าเมืองจะต้องมาทำพิธีสักการะ เพื่อขอให้ผีปู่แสะย่าแสะปกป้องและดูแลเหมือนกับผีอารักษ์ทั่วไป

-ผีปู่เถนย่าเถน

เป็นผีที่ให้กำเนิดชีวิตและวิญญาณของมนุษย์ เนื่องจากมนุษย์ถูกสร้างโดยผีปู่เถนย่าเถน หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า พ่อเกิดแม่เกิด นั่นเอง ในกรณีที่เด็กไม่สบาย จะมีพิธีกรรม “ส่งเถน” เนื่องจากเชื่อว่าพ่อเกิดแม่เกิดจะมานำดวงวิญญาณของเด็กกลับคืน การประกอบพิธีกรรมสะเดาะเคราะห์ หรืองานมงคลต่าง ๆ เช่น วันเกิด จะมีการทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้พ่อเกิดแม่เกิดของตน เพื่อเป็นการตอบแทนบุญคุณพ่อเกิดแม่เกิด และให้พบแต่ในสิ่งที่ดีงาม

-ผีครู

ผู้ที่นับถือคาถาอาคม มีเวทย์มนต์ หรือเก่งทางไสยศาสตร์ หมอเมื่อ หมอยา หมอเป่า หรือหมอเมืองทั้งหลาย มักจะนับถือผีครู หรือมีครูบาอาจารย์ ซึ่งจะตั้งไว้อยู่บนหิ้งครู การบูชาครูแล้วแต่ผู้นับถือจะกำหนดกฎเกณฑ์หรือแล้วแต่การกำหนดของครู เช่น ทุก ๆ 3 ปี ต่อ 1 ครั้ง หรือในเทศกาลสำคัญ ๆ เช่น ปีใหม่เมือง (สงกรานต์) เข้าพรรษา ออกพรรษา เป็นต้น องค์ประกอบของผีครูจะแตกต่างกันตามประเภทและชนิดของครู เช่น ผีครูเสือโคร่ง ครูมหานิยม ครูผีเจ้านาย ครูพราย ครูหอกครูดาบ เป็นต้น ผีครูจะอำนวยและบันดาลให้ผู้นับถือปฏิบัติกิจกรรมต่าง ๆ ประสบผลสำเร็จ

หากปฏิบัติคนถูกต้องตามหลักเกณฑ์ แต่หากประพฤตินอกกริคนอกรอยจากกฎข้อห้าม ถือว่าเป็นการผิดครุ ต้องทำพิธีขอ “สุมาครุ” หรือขอขมาครุทุกครั้ง

-ผีโพง

ผีโพง บางทีเรียกว่า ผีลื้อ กลุ่มคนเมืองมีความเชื่อว่า โดยปกติคนที่เป็ผีโพงหรือผีลื้อ ก็คือคนธรรมดาโดยปกติทั่วไป แต่มีกรรมมีเวรมีวิญญาณเข้าครอบงำ ซึ่งจะสืบทอดผ่านสายเลือดไป ยังลูกหลานรุ่นต่อไป ผีโพงหรือผีลื้อชอบอาหารคาว เช่น กลิ่นคาวของกบ เขียด หรือสิ่งสกปรก บริเวณที่หากินของผีโพงหรือผีลื้อมักจะได้แก่ “ปิ่นซีห่ม่า” หมายถึงได้ดูบ้านบริเวณข้างล่างห้องครัว “เตาไฟ” และบริเวณทุ่งนาโดยทั่วไป ซึ่งจะออกหากินในตอนกลางคืน โดยจะมีแสงไฟสีเขียวเรื่อ ๆ ตกลงจากจมูก เพื่อใช้เป็นเครื่องนำทาง ปกติแล้วผีลื้อหรือผีโพงจะ ไม่ค่อยทำร้ายคน นอกจากจะทำให้ผีโพงหรือผีลื้อ โกรธ ไม่พอใจเท่านั้น

-ผีพราย

เป็นผีที่มีนิสัยร้าย ชอบทำอันตรายคน ผีพราย คือ วิญญาณของหญิงที่ตายแล้ว เนื่องจากการคลอดลูก หากตายในขณะที่ลูกยังอยู่ในท้องเรียกว่า “ตายกลม” หากตายภายหลังจากการคลอดลูกเรียกว่า “ตายพราย” เนื่องจากยังไม่หมดกรรมหมดเวร ผีตายกลมตายพราย จึงเป็นผีที่ร้าย ชอบสิงสู่คนที่ล้มป่วยเป็นระยะเวลานาน ๆ หรือเรื้อรัง “เรียกว่าเป็นพราย” คนป่วยจะมีอาการอ่อนแรง นิ่งหรือยืนไม่ได้ในเวลาปกติหรือมีคนมา ๆ แต่ในตอนกลางคืนหรือเวลาอยู่ตามลำพัง คนป่วยจะสามารถลุกขึ้นเดินได้เหมือนกับคนปกติ เพื่อหาของกินจำพวกกลิ่นคาว เช่น เนื้อดิบ ปลาดิบ ตามห้องครัว หากมีผู้มาพบเห็นคนป่วยจะล้มลงทันที วิธีการรักษาจะใช้พิธีกรรมที่เรียกว่า “การตัดพราย” ในทางคุณไสยผู้ที่มีอาคมแก่กล้า มักจะทำพิธีทำน้ำมันพรายจากคางคก เชื่อว่าหากใช้น้ำมันนี้ให้กระเซ็นไปถูกตัวหญิงสาวที่ตนหลงรัก จะทำให้เกิดหลงเสน่ห์และยอมตกเป็นภรรยาของชายผู้นั้น นอกจากนี้ยังมีการนำดวงวิญญาณของคนตายพรายมาใช้ประโยชน์ที่เรียกว่า “พรายกระซิบ” ซึ่งสามารถจะบอกหรือทำนายเหตุการณ์ล่วงหน้าได้อย่างแม่นยำ

-ผีเปรตหรือผีเผด

เชื่อกันว่าผีเปรต หรือ เผด เกิดจากการประพฤติชั่วในขณะที่ยังมีชีวิตอยู่ในโลกมนุษย์ เช่น ลักเล็กขโมยน้อย หรือเบียดบังทรัพย์ากรสาธารณะมาเป็นของตนเอง ดูหมิ่นไม่เคารพพระเถร เณร ชี หรือเหยียดย่ำศาสนา เมื่อตายไปบุคคลพวกนี้จะไปสู่อบายภูมิ กำเนิดชาติเป็นผีเปรต เพื่อชดใช้หนี้เวรกรรมที่ตนเคยทำมา โดยปกติผีเปรตจะอาศัยอยู่ในวัดวาอารามต่างๆ ถ้าตัวเปรตจะผอม

สูง ปากเท่ารูเข็ม แขนยาว มือยาว คอยหลอกหลอนผู้คนเพื่อขอส่วนบุญ เชื่อกันว่าหากผีเปรตใช้
 หนักรรเมว ไม่หมดและหนีไปเกิดยัง โลกมนุษย์ จะทำให้ร่างกายเด็กที่เกิดมาไม่สมบูรณ์ พิกลพิการ
 ผิวหนัง หน้าตาเหี้ยมข่น เรียกว่า “ละอ่อนคนเต่า”

-ผีปกกะโหล้ง

เป็นผีที่ชอบหลอกหลอนคน และอาศัยอยู่ในป่าลึก มีหน้าที่ดูแลรักษาป่า ผีปกกะโหล้ง
 เป็นผีคนแก่ที่มีหนวดเครา ผมหยาบกรุงรัง มีพิษเบื้อะที่ทำให้ช่วยอวัยวะส่วนต่าง ๆ ของมนุษย์ เช่น
 กะโหลกศีรษะ เส้นเอ็น กระดูกหน้าอก เป็นสัญลักษณ์ประจำกาย ผีปกกะโหล้งอาจจะมาหลอก
 หลอนมนุษย์โดยคิดพิษเบื้อะ หรือการส่งเสียงร้อง ถ้าหากยิ่งแสดงถึงความกลัวและวังหนี ผี
 ปกกะโหล้งยิ่งจะตามมาหลอกหลอนและทำร้าย ในกลุ่มคนพื้นเมือง จะมีการนำผีปกกะโหล้งมา
 ทำนายโชคชะตาราศี เรียกว่า “ลงผีปกกะโหล้ง” โดยให้ผู้เสี่ยงทายนั่งยอง ๆ อยู่บนไม้กระดานยาว
 ประมาณ 1 สอกวางอยู่บนกะลาผ่าซีก ผู้ประกอบพิธีกรรมทำการเสี่ยงทายตามคำถามของผู้ต้องการ
 เสี่ยงทาย ผีปกกะโหล้งซึ่งสิงสถิตย์อยู่ในกะลาที่จะพาผู้เสี่ยงทายหมุนไปรอบ ๆ แสดงถึงเป็นไปตาม
 คำเสี่ยงทาย

-ผีม้าบ้อง

เป็นผีที่ไม่ค่อยทำอันตรายให้กับมนุษย์ เพียงแต่ชอบหลอกหลอนให้ผู้คนตกใจกลัว ไม่
 กล้าออกจากบ้านในยามค่ำยามคืน ผีม้าบ้องจะอาศัยอยู่บริเวณชอยแคบ ๆ “กองกิด” ซึ่งอาจจะเป็น
 ทางเดิน หรือทางเกวียน ถ้าเหมืองที่ผู้คนเดินไปมาในหน้าแล้ง เชื่อกันว่าผีม้าบ้องมีลักษณะครึ่งคน
 ครึ่งสัตว์ คือ ทางส่วนหัวเป็นคน ลำตัวเป็นม้า ในคืนวันพระข้างขึ้นข้างแรม ผีม้าบ้องจะออกมาวิ่ง
 ตามทางเดินในหมู่บ้าน มีเสียงดังเหมือนกับม้าวิ่งไปมา

-ผีสองนาง

ผู้คนมักจะให้ความเกรงกลัว เพราะเป็นผีที่ชอบทำร้ายคน ผีสองนางเป็นผีแฝดสองพี่
 น้อง จะสิงสถิตย์อยู่ต้นไม้ใหญ่หรือไม้เก่าแก่ของหมู่บ้าน โดยเฉพาะต้นไม้ที่มีลำต้นแฝดติดกัน
 หรือแตกแขนงออกเป็นสองก้าน หากมีผู้คนเดินผ่านไปมาหรือรบกวนที่อยู่ของผีสองนาง เช่น ฟัน
 กิ่งไม้ สอยไข่มดแดง หรือหากเดินผ่านแล้วเกิดการล้มป่วยกระทันหัน เชื่อว่าถูกผีสองนางทักทายน
 ทำให้ผู้คนสะดุ้งตกใจกลัว ต้องทำพิธีเลี้ยงผี เมื่อมีคนไปตัดต้นไม้ที่มีผีสองนางสิงสถิตย์อยู่ ผีสอง
 นางอาจจะมาทำร้ายจนถึงแก่ความตายได้

-ผีเสื้อห้วย

ผีเสื้อห้วย เป็นผีที่อาศัยอยู่ในป่าดง มีหน้าที่พิทักษ์รักษาป่า มีรูปร่างหน้าตาน่าเกลียด ตัวใหญ่ ผมหาวรุงรัง คอยหลอกหลอนผู้คน เมื่อเข้าป่าหากประพาศิตนนอกริตนอกรอย พุดไม่เป็นมงคล ผีเสื้อห้วยอาจจะแปลงกายเป็นสัตว์มาทำร้าย

-ผีกองกอย

เป็นผีที่อาศัยอยู่ในป่าสุ่มพุ่มไม้ และออกหากินในเวลากลางคืน “ผีกองกอย” ตามรูปศัพท์หมายถึง คอยคู้ เพราะ “กอง” หมายถึง คอย หรือรอคอย “กอย” หมายถึง รอคู้ ผีกองกอยจึงหมายถึงผีที่รอคอยคู้ อยู่ในถุ่มคนเมืองเชื่อว่า ห้ามล้างด้วยล้างขามในเวลากลางคืน เพราะผีกองกอยจะออกมาหากิน หากพบว่าบ้านใด ไม่มีกับข้าวเหลือไว้ให้กิน “ผีกองกอยจะสาบแช่ง” ให้อยู่ไม่สบาย ตกตำอับจน

-ผีกะยักษ์

ผีกะยักษ์ เป็นผีที่ร้ายหรือเป็นผีที่กลั่นกล้ายที่สุด เพราะสามารถเข้าถึงร่างกายมนุษย์กินตับ ไต ไส้จนตาย ผีกะยักษ์ เกิดจากพระหรือเจ้าอาวาส ที่อาศัยอยู่ในวัดแต่มีความประพาศิตนไม่เหมาะสม “นอกริตนอกรอย” เมื่อตายไปจะต้องชดใช้กรรมกลายเป็นผีกะยักษ์ คอยเฝ้ารักษาวัดวาอารามและสถานที่ต่างภายในวัด อีกนัยหนึ่งบรรดาพระสงฆ์ที่อาศัยอยู่ในวัดเป็นเวลานาน ๆ ซึ่งยังไม่บรรลุนิพพานและมีกรรมมีเวร เมื่อมรณภาพลงดวงวิญญาณจะกลายเป็นผีอารักษ์วัดหรือผีเสื้อวัด ต่อเมื่อหากขาดการดูแลเอาใจใส่และกลายเป็นวัดร้าง ผีเสื้อวัดจึงกลายเป็นผีกะยักษ์ในที่สุด ดังนั้นผีกะยักษ์จึงอาศัยอยู่ในบริเวณสถานที่วัดร้าง หรือต้นไม้เก่าแก่ซึ่งอยู่ในบริเวณวัดร้าง

-ผีตายโหง

เป็นผีร้ายที่มีอำนาจอีกจำพวกหนึ่ง ผีตายโหง จะคอยรบกวน ทักทายและทำอันตรายมนุษย์ โดยการคลบันดาลให้เกิดการเจ็บป่วย ไม่สบาย หรือเข้าถึงร่างกายของคนที่ยังอ่อนแอได้ ผีตายโหงเกิดจากดวงวิญญาณของบุคคลทั่วไปที่เสียชีวิต ซึ่งผิดปกติวิสัย เช่น ตายอย่างปัจจุบันทันด่วน แขนงคอตาย ถูกยิงตาย รถชนตาย ตกน้ำ ฆ่าตัวตาย ไฟฟ้าดูด ไฟผ่า ซึ่งเป็นตายอย่างไม่ปกติธรรมดา จึงนิยมเรียกกันว่า “ตายโหง” เนื่องจากยังชดใช้กรรมเวรในโลกมนุษย์ไม่หมดและยังห่วงใยผู้ที่อยู่เบื้องหลัง ดวงวิญญาณจึงยังคงวนเวียน เร่รอน อดอยาก คอยทักทาย หลอกหลอนมนุษย์ให้ตกใจกลัว

เลขหมู่.....

สำนักหอสมุด มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

-ผีโป่งผียำ

เป็นผีที่ชอบอยู่ตามน้ำขัง เเฉาะแฉะ หรือ “บวกรควายนอน” ซึ่งหมายถึง อ่างรูปกระต๊อบที่มีน้ำขัง บางครั้งจะมีแรงดันพุ่งขึ้นมา เชื่อว่ามีผีโป่งผียำอาศัยอยู่ หากมีใครเหยียบย่ำถูกผีโป่งผียำ จะมีอาการเจ็บป่วย ปวดตามแขน ขา หน้าแข็ง และมีอาการอื่น ๆ ตามมา เรียกว่า “ถูกผีโป่งผียำ” ซึ่งจะต้องรักษาด้วยวิธีการทางไสยศาสตร์ เช่น การแหก การค้ำน้ำมนตร์ การเป่า เพื่อให้หายจากพิษของผีโป่งผียำ

-ผีกะ

เป็นผีที่จัดอยู่ในตระกูลผีปู่ย่าอีกประเภทหนึ่ง ที่สืบทอดโดยผ่านสายตระกูลหรือการแต่งงาน กลุ่มครอบครัวตระกูลที่นับถือผีกะ มักจะพยายามปกปิดบัง หรือซ่อนเร้น มีการนับถืออย่างลับ ๆ เพราะผีกะเป็นผีจำพวกพรายประเภทหนึ่งที่นิยมให้เซ่นสังเวยด้วยของดิบ เช่น เนื้อดิบ ปลาดิบ ผู้นำถือผีกะมักจะนำผีกะใส่ไว้ในหม้อดิน ผูกด้วยผ้าขาวหรือผ้าแดง และนำไปเก็บไว้ในที่มืดซิด เช่น ในห้องนอนหรือในยุ้งข้าว อันเป็นบริเวณสถานที่ส่วนตัว และจะต้องสังเวยทุก ๆ 3 หรือ 7 วัน หากละเลยและปล่อยให้ผีกะอด ๆ อดยาก ๆ ผีกะมักจะขยahkan้ำผู้เป็นเจ้าของ โดยการไปเข้าถึงตู้ร่างของผู้อื่นและจะบอกชื่อเจ้าของให้ผู้อื่น ได้ทราบ ผู้ที่นับถือผีกะมีความเชื่อว่าหากปฏิบัติดูแลดี ผีกะจะช่วยเหลือให้เกิดความรุ่งเรือง ทำมาค้าขึ้น มีลูกสาวพอดอนกลางคืนจะทำให้แลดูสวยยิ่งกว่าหญิงอื่นโดยทั่ว ๆ ไป ผีกะจะมีนกเค้าแมวเป็นบริวาร หากผีกะจะไปแห่งไหนในตอนกลางคืนจะมีนกเค้าแมวเป็นสื่อนำทาง นัยหนึ่งว่ากันว่าผีกะเป็นผีที่พ่อค้าชาวล้านนา ชื้อมาจากชาวจีนหรือไทยใหญ่ หากบุคคลได้รับประทานข้าวร่วมกับคนที่นับถือผีกะครบ 100 ครั้ง ก็จะทำให้กลายเป็นผีกะไปด้วย จากการศึกษาของ อานันท์ กาญจนพันธุ์ พบว่า ความเชื่อเรื่องผีกะ เป็นการใช้อุคมการณ์เพื่อเป็นเครื่องมือควบคุมและกีดกันทรัพยากรระหว่างกลุ่มชาวนายากจนและชาวนารวย ที่สัมพันธ์กับการเลือกคู่ครองแต่งงาน (อานันท์, 2527: 113-124)

ผี เป็นความเชื่อของสังคมที่มีการปฏิบัติทางวัฒนธรรมมายาวนาน ในฐานะที่เป็นเครื่องมือและอุคมการณ์ของวิถีการดำเนินชีวิตของชุมชน ผี เป็นปรากฏการณ์ที่ควบเกี้ยวของสองด้าน ในด้านหนึ่งเป็นคุณความดี ในอีกด้านหนึ่งเป็นความชั่ว ผีจึงเป็นสิ่งที่ไม่สามารถแยกขาดออกจากกัน ได้ระหว่างความดีและความชั่ว และผีก็ไม่สามารถแยกขาดจากความสัมพันธ์ระหว่างกันได้เช่นเดียวกัน ผีดี ผีชั่ว คน จึงถูกหล่อหลอมรวมกันซึ่งจะถูกนำมาผลิตและใช้โดยคน การอธิบาย รวมถึงการปฏิบัติพิธีกรรมเกี่ยวกับผี จึงเป็นสิ่งที่ชุมชนตีค่าและให้ความสำคัญ เช่นเดียวกันกับความเป็นชุมชน พิธีกรรมการเลี้ยงผี คือการปฏิบัติร่วมกันที่ทุกคนในชุมชนต้องเข้าร่วมเพราะถือเป็นสิทธิและหน้าที่ อันแสดงถึงความร่วมไม้ร่วมมือ ปฏิบัติ เกาะเกี่ยวร้อยรัดความสัมพันธ์ที่มีต่อกัน ในขณะที่คนไม่

เข้าร่วมจะแสดงถึงการพยายามทำตัวคนให้แปลกแยกจากคนอื่น ไม่รับผิดชอบหน้าที่แห่งตนตามสิทธิ์ ฝืนยังทำให้สมาชิกเกิดความรับผิดชอบและความเท่าเทียมกัน ตลอดจนการแสดงถึงตำแหน่งแห่งที่ของคนอีกด้วย การเลี้ยงฝึยู่การนับถือฝึยู่แสดงถึงสายสัมพันธ์ของตระกูล การเลี้ยงฝึเลื้อบ้าน หรือฝึป่าชุมชน ทุกคนจะต้องเข้าร่วมเพราะถือว่าฝึเหล่านี้ คืออำนาจที่จะเป็นแหล่งทรัพยากรของการได้มาซึ่งความสุข อำนาจ ซึ่งฝึคิยพิทักษ์และเอื้ออำนวยให้ ทุกคนจึงคาดหวังจากบทบาทของฝึคิย ฝึอารักษ์ เพราะมีโอกาสที่จะได้พบกับความคาดหวังและเอื้อประโยชน์ต่อการได้มาซึ่งความสุขเหล่านั้น เช่น สิทธิ์ที่ทุกคนในชุมชนจะได้รับประโยชน์ร่วมกัน ได้รับความสงบสุขร่มเย็นตลอดปี หรือใช้ทรัพยากรร่วมกันที่คนภายนอกชุมชน ที่ไม่มาเข้าร่วมพิธีกรรม ไม่มีโอกาสในสิทธิ์อันนั้น ตรงกันข้ามกับฝึร้าย เป็นฝึที่มักถูกตีค่าให้เกิดความแตกต่าง ซึ่งคุกคามต่อสวัสดิภาพและความมั่นคง ฝึร้ายไม่อำนาจจะนำมาซึ่งความสุขและแสดงถึงการได้มาซึ่งโอกาสในชีวิต ฝึร้ายจะคอยกีดกันคนไม่ให้เข้าไปใช้ทรัพยากร เช่นหากใครตัดต้นไม้ที่ฝึร้ายถึงสถิตย์อยู่ก็อาจจะตายได้ หรือฝึร้ายที่เฝ้าสมบัติหากใครต้องการสมบัติต้องนำชีวิตไปแลกจึงจะได้มา ฝึร้ายจะคอยทำให้คนกลัวเช่นการถูกฝึหลอก หรือถูกฝึที่ฝึทอกินทำให้เกิดการเจ็บป่วย เพราะฉะนั้นฝึร้ายจึงเป็นฝึที่ไม่เอื้ออำนวยต่อชีวิต ความเชื่อเรื่องฝึจึงถูกการอธิบายและมองผ่านสรรพสิ่งซึ่งเป็นอุดมการณ์และโลกทัศน์ที่ปรากฏในการดำรงทางวัฒนธรรมความเชื่อของชุมชนตลอดมา ที่สามารถมีการเปลี่ยนแปลงอย่างเคลื่อนไหวของโลกทัศน์และอุดมการณ์เหล่านั้นไปได้ตามการเปลี่ยนแปลงของสังคม

3. ความเชื่อเกี่ยวกับการนับถือฝึเจ้านาย

ในกลุ่มคนที่เรียกตัวเองว่า คนเมือง เช่นเดียวกันประเพณีของกลุ่มชาติพันธุ์หรือกลุ่มทางสังคมวัฒนธรรมต่าง ๆ ความเชื่อเกี่ยวกับการลงฝึ การดูเมื่อดูยาม การทำนายทายทัก จะเป็นสิ่งปกติในชีวิตประจำวัน แม้ว่าในสายตาของผู้อื่นจะดูว่าเป็นสิ่งแปลกประหลาด ถึงแม้ว่าการปฏิบัติเช่นนี้จะมี ความแตกต่างกันในระดับต่าง ๆ ของความสัมพันธ์ทางสังคม อันจะนำมาสู่กระบวนการทางจิตสำนึก ที่มีต่อระบบความเชื่อและการประกอบพิธีกรรม เช่น การสร้างความหมาย ภาษาท่าทาง เครื่องแต่งกาย คนตรี วัสดุอุปกรณ์ ความเป็นไปของวิถีชีวิตทางความเชื่อ การประพฤติปฏิบัติ เหตุผลของการให้ความหมาย จึงขึ้นอยู่กับบริบทและเงื่อนไขที่มีความแตกต่าง แต่ที่สำคัญระบบความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์ การลงเจ้าเข้าฝึ ศาสตร์แห่งการทำนายทายทัก การดูเมื่อดูยาม น่าจะเป็นระบบเหตุผลหรือวิธีคิดที่สนองตอบต่อความต้องการของวิถีชีวิต หรือต้นทุนของความเป็นจริงระดับหนึ่ง ที่เกิดจากระบบภูมิปัญญาของชุมชนที่มีและใช้ร่วมกัน อีกนัยหนึ่ง ระบบความเชื่อเกี่ยวกับฝึเจ้านาย น่าจะมีคุณสมบัติ เนื้อหา แก่นสาร อันเป็นสาระสำคัญหน่วยหนึ่งของความหลากหลาย

องค์ประกอบที่เชื่อมโยงต่อกันอย่างเป็นระบบ ซึ่งสามารถสืบทอดและดำรงอยู่ของพิธีกรรมปัจจุบันอย่างซับซ้อน

วัฒนธรรมความเชื่อเกี่ยวกับ “ผีเจ้านาย” น่าจะมีบทบาทและดำรงอยู่ในสังคมภาคเหนือมาเป็นระยะเวลานาน พอ ๆ กับระบบความเชื่อการนับถือผีประเภทต่าง ๆ เช่น ผีปู่ย่า ผีมด ผีเม็ง เพราะโดยเนื้อหาทั้งนามธรรมและรูปธรรมของความเชื่อนี้ ได้สะท้อนให้เห็นว่ามีการผสมผสานองค์ประกอบและรูปแบบของการนับถือผีของกลุ่มตระกูลได้อย่างแนบแน่นจนปัจจุบันนี้ เป็นการชี้ให้เห็นว่าระบบความเชื่อเรื่องผีเจ้านาย ไม่ใช่เป็นปรากฏการที่เกิดขึ้นโดด ๆ ในตัวของมันเอง แต่เป็นระบบความเชื่อที่ถูกสถาปนาขึ้นมาท่ามกลางของระบบความเชื่ออื่น ๆ ที่มีเคยมีอยู่ก่อนและในขณะเดียวกันตั้งอยู่บนรากฐานความเชื่อทางศาสนาพุทธ พราหมณ์ โลกทัศน์ความเชื่อต่อ “ผีเจ้านาย” ถือว่าเป็นผีดี หรือผีอารักษ์ ผีเจ้านาย ไม่ใช่ผีที่มีเชื้อสายของเจ้านายทางเหนือ แต่ผีเจ้านายเป็นเทพ ซึ่งสามารถแบ่งออกเป็นระดับชั้นจากชั้นต่ำสุดคือชั้นที่ 1 ถึงชั้นสูงสุดคือชั้น 9 บางคนเชื่อว่าชั้นเทพมีอยู่ถึง 16 ชั้น โดยชั้นที่ 16 เป็นระดับชั้นเทพสูงสุด การอยู่ในตำแหน่งเป็นเทพเจ้าระดับชั้นต่าง ๆ ขึ้นอยู่กับบุญญาบารมีที่เคยทำไว้เมื่อสมัยยังเป็นมนุษย์ และในขณะที่มีสถานภาพเป็นเทพอยู่แล้ว

ในอดีตเชื่อว่าผีเจ้านาย จะสิงสถิตย์อาศัยอยู่ตามต้นไม้ใหญ่ ที่ขึ้นอยู่บริเวณพื้นที่สาธารณะของหมู่บ้าน วัดร้างโบราณที่เรียกกันว่า “ภู” เมืองร้าง โดยปกติจะเป็นดวงวิญญาณของชนชั้นผู้ปกครอง เช่น เจ้าผู้ปกครองนครหรือนักรบ ผีเจ้านายเหล่านี้ ยังไม่ถึงเวลาที่จะไปจุติในชั้นพรหมหรือเกิดเป็นมนุษย์ เพราะยังมีเวรกรรมที่จะต้องชดใช้และต้องการทำความดี เพื่อสะสมบุญญาบารมี ด้วยเหตุนี้ ผีเจ้านาย จึงลงมาช่วยเหลือมนุษย์ผู้มีความทุกข์ยาก คอยปกป้องคุ้มครองดูแลรักษาความสงบสุขให้กับชุมชน ปึงเจกชน ตลอดจนการทำนุบำรุงพุทธศาสนา เนื่องจากผีเจ้านายดำรงอยู่ในสถานะหนึ่งหรือสถานภาพหนึ่งในกลุ่มบรรดาผีอารักษ์ ที่มีบทบาทหน้าที่คล้ายคลึงกัน แต่จะต่างกันตรงที่ ผีเจ้านาย สามารถสื่อสารกับมนุษย์ได้โดยผ่านตัวแทนที่เรียกว่าผู้เป็น “ม้าขี่” หรือทั่วไปจะเรียกว่าคนทรง รวมถึงรูปแบบ องค์ประกอบ เนื้อหาของการปฏิบัติทางพิธีกรรมบางขั้นตอน

องค์ประกอบของระบบความเชื่อ เกี่ยวกับการนับถือผีเจ้านาย อย่างน้อยจะเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับบุคคล 4 ประเภทด้วยกัน คือ ผีเจ้านาย ซึ่งถือว่าเป็นดวงวิญญาณอันศักดิ์สิทธิ์ที่มีตัวตน และจะผลิตซ้ำความเป็นตัวตน ด้วยวิธีการสร้างอัตลักษณ์ผ่านม้าขี่ หากผีเจ้านายมีการเข้าทรงแล้ว บุคคลในกลุ่มที่สองได้แก่ บรรดาม้าขี่หรือที่นั่ง ม้าขี่จะมีทั้งผู้หญิง ผู้ชาย เด็ก คนแก่ ทำหน้าที่เป็นสื่อกลางให้ผีเจ้านายยืมใช้ร่างกายของตนตามโอกาสอันเหมาะสม และตามความต้องการของผีเจ้านายไปยังมนุษย์หรือลูกเลี้ยง บุคคลประเภทที่สาม คือตั้งเข้า ตั้งเข้าที่เป็นผู้ชายเรียกว่า พ่อตั้ง ตั้ง

เข้าที่ เป็นผู้หญิงเรียก แม่ตั้ง ทำหน้าที่คอยสนองรับใช้ผีเจ้านายและเป็นสื่อกลางระหว่างผีเจ้านายกับ ลูกเลี้ยง และกลุ่มที่สี่คือ ลูกเลี้ยง ที่เข้ามามีบทบาทและมีความสัมพันธ์กับผีเจ้านาย ซึ่งถือเป็นชุมชน การปฏิบัติหน่วยหนึ่งจนเกิดเป็นเครือข่ายที่โยงใยทางสังคม

การก่อกำเนิดประเพณีความเชื่อเกี่ยวกับผีเจ้านาย เกิดขึ้นจากการที่ผีเจ้านายคนหนึ่งตน ใด หรือหลายคน ต้องการลงมา “โผคน” หรือช่วยเหลือมนุษย์ผู้ที่ทุกข์ยากลำบาก และเพื่อเป็นการ สร้างบุญกุศลกรรมดี เพื่อที่จะส่งให้ไปเกิดเป็นชั้นพรหม ไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป ผีเจ้านาย จะเป็นผู้ทำการเลือกมัจฉี หรือที่เรียกกันว่าที่นั่ง ปกติแล้วมัจฉีจะต้องเป็นคนที่มีขวัญอ่อน ผีเจ้านายจึง จะมาลงร่างได้ เพราะคนที่ขวัญอ่อนจะง่ายต่อการสิงสู่ของผี เหมือนกับผู้หญิงชนบทก่อนปี พ.ศ.2500 ผีก็จะนิยมเข้าร่างหญิงขวัญอ่อนกันมากเพื่อขอรับส่วนบุญและอาหาร ตามความเชื่อและ ทฤษฎีธาตุประกอบของมนุษย์ การเกิดขึ้นเป็นตัวตนของมนุษย์ประกอบไปด้วยธาตุทั้งสี่ อันได้แก่ ธาตุดินหรือปฐวี มี 20 ธาตุ ธาตุน้ำหรืออาโป มี 12 ธาตุ ธาตุลมหรือวาโย มี 6 ธาตุ และธาตุไฟหรือ เตโช มี 4 ธาตุ รวมกันแล้วในร่างกายมนุษย์มีธาตุที่เป็นส่วนประกอบทั้งนามธรรมและรูปธรรม จำนวน 42 ธาตุ ซึ่งสัมพันธ์กับการมีขวัญในร่างกายมนุษย์ 32 ขวัญ หรือบางคนเข้าใจกันว่ามี วิญญาณเป็นส่วนประกอบ มนุษย์จึงแบ่งออกเป็นกายและจิตวิญญาณ ที่สอดคล้องในหลักพุทธ ศาสนา คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ เมื่อบุคคลขาดธาตุใดธาตุหนึ่งหรือธาตุหย่อน ธาตุพิการก็จะเกิดอาการเจ็บ ไข้ได้ป่วย หมายถึง คนที่มีขวัญ ไม่ครบ 32 ขวัญ หรือเป็นคนขวัญอ่อน แต่ในขณะที่เดียวกันบุคคลบางคนอาจจะไม่เจ็บ ไข้ได้ป่วยอยู่สุขสบาย แต่กลับปรากฏว่าเป็นคนที่มี อาการ “ขวัญอ่อน” ได้เช่นกัน ซึ่งจะทำได้ใจง่าย เจ็บป่วยอยู่เป็นประจำ

4. ผีผด ผีเม็ง และผีปู่ย่าในภาคเหนือ

ในสังคมและชุมชนภาคเหนือโดยเฉพาะจังหวัดเชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง มีความเชื่อเกี่ยว กับผีปู่ย่ามานาน จัดอยู่ในกลุ่มเดียวกันกับผีผด ผีเม็ง ถือว่าเป็นผีดี ซึ่งเป็นผีประจำสายตระกูลจำพวก หนึ่ง ที่คอยปกป้องคุ้มครองบรรดาลูกหลานในสกุลให้อยู่สุขสบาย และให้ความช่วยเหลือหรือแก้ ไขปัญหา เมื่อเกิดภาวะวิกฤติต่าง ๆ จากยามปกติ การเซ่นสังเวยผีผด ผีเม็ง โดยทั่วไป เพื่อเป็นการ แสดงความกตัญญูถึงบุญคุณของผี จะกระทำในระยะเวลารอบใน 1 ปี หรือ 3 ปีต่อ 1 ครั้ง ตามกำลัง ทรัพยากรและฐานะของกลุ่มตระกูล

การนับถือผีผด ผีเม็ง และผีปู่ย่าในภาคเหนือโดยทั่วไป จะสืบทอดผ่านสายตระกูลโดย ฝ่ายหญิง และจะพบว่าในชุมชนแต่ละแห่ง อย่างน้อยที่สุดจะมีผู้นับถือผีผด ผีเม็ง 1-2 ตระกูล ใน หมู่บ้านป่าบาง ค.แม่คือ อ.คอยสะเก็ด จ.เชียงใหม่ พบว่ามีสายสกุลที่นับถือผีผดเพียงตระกูลเดียว สำหรับหมู่บ้านป่าเหมือด ค.ตำราญราษฎร์ อ.คอยสะเก็ด จ.เชียงใหม่ ซึ่งอยู่ในบริเวณใกล้เคียงกัน

พบว่า มีจำนวน 2 ตระกูล ผิมดหรือผิมะมีชื่อเรียกแตกต่างกันแต่มีลักษณะเหมือนกับชื่อที่เรียก ผิมเจ้านาย มีทั้งผิมที่เป็นผู้หญิงและผิมที่เป็นผู้ชาย เช่น เจ้าสมพมิด เจ้าขุนเม็งของจ้าว เจ้ากาบแก้ว ในขณะที่สมาชิกของหมู่บ้านส่วนใหญ่ที่มีได้อยู่ในกลุ่มสายตระกูลผิมดผิมะ จะนับถือผีปู่ย่าประจำสายตระกูลเช่นเดียวกัน(ซึ่งไม่ถือว่าอยู่ในสายสกุลผิมดและผิมะ ผีปู่ย่าประเภทนี้จะไม่มีการจัดเลี้ยงผิมกันอย่างใหญ่โตเหมือนกับผิมดและผิมะ แต่จะนิยมเลี้ยงไก่ 1 คู่พอเป็นพิธีเท่านั้น) ซึ่งจะมีระดับความแตกต่างกันทางองค์ประกอบ หรือรายละเอียดปลีกย่อยของการประกอบพิธีกรรมในการเช่นสังเวชตามปกติจะมีการสร้างหอผิมดผิมะ และผีปู่ย่าไว้ที่บ้านเก่าผิม หรือต้นตระกูล เรียกว่า หอผิมประจำตระกูล โดยทำเป็นบ้านสี่เสาหลังเล็ก ๆ ปลูกไว้ทิศตะวันออกเฉียงเหนือหรือทิศบนหัวนอนของตัวบ้าน เพื่อเป็นที่อยู่หรือสิงสถิตย์ของผิม สำหรับบางกรณีหากไม่ได้มีการสร้างหอผิมไว้ ก็มักจะทำเป็นหิ้งเล็ก ๆ แขนงไว้ด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือของบนหัวนอนภายในตัวบ้าน สันนิษฐานว่าน่าจะมีการแบ่งผิมมาจากเก่าผิม ซึ่งเป็นผิมของต้นตระกูลเดิมมาก่อน

ในบรรดากลุ่มผิมประจำสกุล ผีปู่ย่าในอดีตจะไม่มีชื่อเรียกหรือชื่อเฉพาะ แต่มักจะเรียกว่า "ผีปู่ย่าสายนาย" เท่านั้นและไม่นิยมลงมาเข้าทรงลูกหลาน เพียงแต่ต้องจัดพิธีเลี้ยงผีปู่ย่าในเดือน 9 เหนือออก 9 คำ ซึ่งตรงกับเดือนมิถุนายน เป็นประจำทุกปี เพื่อแสดงถึงความกตัญญูและขอพรให้ลูกหลานในกลุ่มตระกูลอยู่ดีมีสุข "อยู่ร่วมกันสาม" มีความเจริญรุ่งเรืองก้าวหน้าตามความปรารถนา ในขณะที่ผิมด ผิมะ จะมีการเข้าทรงเพื่อมาพบปะกันบรรดากลูกหลาน ในช่วงของการประกอบพิธีกรรม การเช่นสังเวช เพื่อไถ่ถามถึงสารทุกข์สุกดิบ ตลอดจนความเคลื่อนไหวภายในกลุ่มสายสกุล และจะมีพิธีกรรมที่ซับซ้อนกว่าการเลี้ยงผีปู่ย่า ซึ่งจัดขึ้นไม่บ่อยครั้งนัก

ผิมเจ้านาย สันนิษฐานว่าน่าจะเกิดขึ้นภายหลังจากความเชื่อเรื่องผีปู่ย่า ผิมด ผิมะ เล็กน้อย ถึงแม้ว่าความเชื่อเกี่ยวกับผิมเจ้านาย จะมีลักษณะบางอย่างคล้ายคลึงกับความเชื่อเรื่องผิมด ผิมะ แต่ก็มีความแตกต่างกันในหลายระดับที่เป็นเครื่องบ่งชี้ว่า ความเชื่อและพิธีกรรมหรือองค์ประกอบเหล่านี้ เป็นระบบความเชื่อเกี่ยวกับผิมเจ้านาย ในขณะที่พิธีกรรม องค์ประกอบบางอย่างก็รับและเกิดการผสมผสานมาจากการนับถือผิมด ผิมะ ผิมเจ้านาย มิใช่เป็นผิมที่จำกัดอยู่เฉพาะในกลุ่มแวดวงตระกูลเพียงเพื่อเอื้ออำนวยประโยชน์แก่ลูกหลานเท่านั้น แต่ผิมเจ้านายให้ความช่วยเหลือกับบุคคลโดยทั่วไป จะเห็นได้ว่าผิมเจ้านายอยู่ในส่วนซึ่งเป็นองค์ความรู้ระดับสาธารณะมากกว่า แต่เดิมก่อนปี พ.ศ.2500 ผิมเจ้านาย ได้แก่ ผิมประจำสายสกุล ผิมเสื้อวัด ผิมเสื้อบ้านหรือผิมเจ้าบ้าน ดวงวิญญาณของผู้ปกครองนครหรือเมืองเก่าในอดีต เมื่อสมัยยังมีชีวิตเป็นมนุษย์ ได้ก่อกรรมทำเวรไว้มาก เมื่อตายไปยังไม่ได้ไปสุคติไปเกิด จึงต้องมาซัดใช้กรรมโดยการช่วยเหลือมนุษย์ หรือเข้าบางองค์มีความประสงค์จะลงมาช่วยเหลือมนุษย์โดยตรง จึงลงมา "โผดคน" โดยการเข้าทรง "ม้าขี่" ที่ถูกเลือกไว้แล้ว ผิมเจ้านายมีทั้งผิมที่เป็นผู้หญิง และผู้ชาย แต่ในอดีตผิมเจ้านายส่วนใหญ่จะเป็นผู้ชาย และม้าขี่

ส่วนใหญ่จะเป็นผู้หญิง เช่น เจ้ากษณะ เจ้าอินแถลง เจ้าเหลี่ยมเพชร เจ้าสร้อยสติ เจ้าเอื้องคำ ตามปกติ ผีเจ้านายจะลงมาพบปะกันมนุษย์ทั่วไป เมื่อมีการขอร้องให้ผีเจ้านายได้ช่วยเหลือ เช่น การเจ็บป่วย ของหาย การช่วยเหลือของผีเจ้านาย จึงมิได้จำกัดเฉพาะในกลุ่มแวดวงเครือญาติหรือในสายสกุลของม้ายี่เท่านั้น แต่เป็นที่พึงพิงของคนทั่วไปทั้งในชุมชนและชุมชนใกล้เคียง ถึงแม้ว่าผีเจ้านายบางองค์จะเป็นผีประจำสายสกุลที่มาเข้าทรงก็ตาม

ที่นั้งหรือม้ายี่ คือ บุคคลหรือสัตว์กลางที่ผีเจ้านายเลือกไว้ เพื่อที่จะทำหน้าที่ถ่ายทอดตัวตน ผ่านไปสู่ลูกเลี้ยงผู้ที่มาขอความช่วยเหลือ มีความเชื่อว่าผีเจ้านาย จะเลือกม้ายี่ที่มีศีลมีธรรมเป็นคนซื่อสัตย์สุจริต เป็นคนดี หรือเคยมีกรรมมิเวร เคยทำบุญร่วมกับผีเจ้านายมาในอดีตชาติ เริ่มจากการที่ผีเจ้านายจะบันดาลให้ “ม้ายี่” ที่ผีเจ้านายเลือกมีอาการเจ็บป่วยเล็ก ๆ น้อย ๆ จนกระทั่งบางรายอาจจะมีอาการหนักตามการบันดาลของผีเจ้านาย เชื่อว่าจะเป็นการ “ข่มขวัญ” ให้ม้ายี่กลายเป็นคนขวัญอ่อนมากยิ่งขึ้น เพื่อเป็นการเปิดทางให้ผีเจ้านายมาเข้าร่างม้ายี่ได้ง่ายยิ่งขึ้น กระบวนการทั้งหมดนี้เรียกว่า “การมาย่ำม้ายี่” หรืออีกนัยหนึ่งหมายถึงผีเจ้านายมาคุกคามการมีชีวิตโดยปกติของม้ายี่ ภาษาชาวบ้านเรียกว่า เจ้ามาย่ำ หมายถึง *เจ้ามาค้ามาเซ่ มาย่ำยี่* นั่นเอง เมื่อม้ายี่ทราบว่ามีผีเจ้านายต้องการเลือกคนเป็นม้ายี่ ซึ่งอาจจะเป็นการบอกโดยตรงจากผีเจ้านายหรืออาจจะทราบจากผีเจ้านายองค์อื่นๆ ม้ายี่จะต้องรับขันการมาย่ำของผีเจ้านายไว้ มีความเชื่อว่าการที่มีผีเจ้านายมาย่ำ เพราะผีเจ้านายต้องการลงมาโผคน (โผค หมายถึง โปรค) หมายถึง โปรคทั้งม้ายี่และมนุษย์ ม้ายี่จึงจำเป็นต้องยอมรับไว้ทั้งโดยเต็มใจหรือไม่เต็มใจก็ตาม หากไม่ปฏิบัติตามและไม่ยอมรับการมาย่ำของผีเจ้านาย อาจจะทำให้มีอันเป็นไปต่าง ๆ นานา และในท้ายที่สุดอาจจะถึงแก่ชีวิตได้ในภายหลัง

หลังจากที่ถูกเลือกจากผีเจ้านายให้เป็นม้ายี่ ยอมรับและตั้งขันรับผีเจ้านายไว้ โดยส่วนใหญ่จะได้แก่ “การรับขัน 24” ไว้ก่อนสักกระยะหนึ่ง เมื่อถึงกำหนดระยะเวลา ซึ่งเป็นไปตามความต้องการของผีเจ้านาย จะต้องมีการยกครูหรือรับขันครูอีกครั้งหนึ่ง อันเป็นการแสดงถึงว่าม้ายี่ยอมรับสถานภาพและบทบาทของผีเจ้านาย ตลอดจนการเป็นม้ายี่หรือที่นั้งอย่างจริง การรับขันครูโดยปกติ จะมีการรับขันตั้งแต่ ขันระดับเล็กสุดจนกระทั่งขันระดับสูงสุด ได้แก่ ขัน 24 ขัน 36 ขัน 48 ขัน 58 ขัน 108 ขัน 226 และขัน 508 ขันครูแต่ละระดับชั้นจะมีองค์ประกอบภายในที่มีความแตกต่างกันออกไป โดยเฉพาะจำนวนกรวยดอกไม้รูปเทียนจะเป็นไปตามการเรียกชื่อของขันครู ในจำนวนขันครูทั้งหมด ขันครู 108 จะเป็นที่นิยมและมีการรับขันกันมากที่สุด ในบรรดาของกลุ่มม้ายี่ทั้งจังหวัดเชียงใหม่ ลำพูนและลำปาง นอกจากนี้ ผีเจ้านายบางองค์ซึ่งมีจำนวนไม่มากนัก จะให้ม้ายี่รับขันขอนกระด้างเพียง 8-10 ราย ซึ่งการรับขันขอนกระด้างจะมีการขึ้นขันครูเฉพาะในกรณีที่มีผีเจ้านายที่รับลงขอนกระด้าง เท่านั้น อันหมายถึงการอันเชิญดวงวิญญาณของผู้ตายมาเข้าร่างของม้ายี่

โดยมีผีเจ้านายเป็นผู้ปกป้องคุ้มครองดูแล การรับขันครุหรือการขึ้นขันครุของผีเจ้านายนี้ จะต้องมีการปฏิบัติทุก ๆ รอบระยะเวลา 3 ปีต่อ 1 ครั้ง ในขณะที่บางแห่งจะนิยมเปลี่ยนขันครุกัน ทุก ๆ ปี

ในอดีตภายหลังจากที่ม้าจี่รับขัน เพื่อแสดงว่ายอมรับ “การม้าย่า” ของผีเจ้านายแล้ว และก่อนการรับขันครุใหญ่ “ม้าจี่” และบรรดาเครือญาติ สมาชิกในชุมชน จะมีการร่วมแรงกันสร้างหอผีเจ้านาย ไว้ภายในบริเวณบ้านของม้าจี่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือหรือทิศหัวนอนของตัวบ้าน โดยทำเป็นหอสูงยกพื้นได้ถูกลง ทำด้วยไม้ภายในห้องถ้ำ สามารถรองรับคนได้ 5-10 คน เพื่อให้เป็นที่วางหิ้งครุและสถานที่ประกอบพิธีกรรมของผีเจ้านายที่แยกออกจากตัวอาคารบ้านเรือน ในปัจจุบันบางส่วนจะนิยมสร้างหิ้งครุของผีเจ้านายไว้ภายในบริเวณบ้านเรือนบนทิศหัวนอนระดับต่ำกว่าหิ้งพระพุทธรูป ในขณะที่ผีเจ้านายบางองค์ก็จะนิยมสร้าง “หอ” แยกไว้อีกต่างหาก ดังเช่นในอดีต

ผู้ที่เป็นม้าจี่จะต้องปฏิบัติตามข้อห้าม กฎระเบียบ และดำเนินรอยตามข้อกำหนดของผีเจ้านายแต่ละองค์โดยเคร่งครัด เช่น ห้ามม้าจี่ฆ่าสัตว์ตัดชีวิต ต้องหมั่นทำบุญสร้างกุศล รักษาสิริภาวณา รักษาสัตย์ ไม่มีความโลภ มีความเมตตากรุณา ผีเจ้านายบางองค์จะห้ามม้าจี่ รับประทานเนื้อวัว เนื้อควาย เพราะเป็นสัตว์ที่มีบุญคุณต่อชาวนา ห้ามรับประทานไข่และของมีหนาม (เช่น ทูเรียน) เพราะเชื่อว่าจะทำให้การประกอบกิจการสิ่งใด ๆ ไม่ประสบผลสำเร็จ เป็นอุปสรรคคอยขวางกั้น ห้ามลวดราวตากผ้าหรือได้ถูบ้าน ห้ามรับประทานอาหารในงานศพ เพราะมีความเชื่อว่างานศพหรือซากศพที่ถือว่าเป็น ขอนเน่า จะทำให้คาถาอาคมที่มีอยู่เสื่อมสลาย ถือครุไม่ขึ้น หากม้าจี่ประพฤติตนนอกกริตนอกรอย ไม่ประพฤติและปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ ผีเจ้านายหรือครูบาอาจารย์จะลงโทษม้าจี่ทำให้เกิดอาการเจ็บป่วยไม่สบาย เรียกว่า “การผิดครุ” ม้าจี่จะต้องทำขันตั้งเพื่อขอขมาเรียกว่า “การสูมาครุ” ต่อหน้าหิ้งครุเพื่อขอให้ครูบาอาจารย์ ผีเจ้านายยกโทษให้ และเป็นการแสดงว่าม้าจี่ได้สำนึกผิดในสิ่งที่ได้กระทำไป

บุคคลผู้ถูกเลือกจากผีเจ้านายให้เป็น ม้าจี่ หรือที่นั่ง จะต้องรักษาสถานภาพและบทบาทของความเป็น “ม้าจี่” ไปตลอดจนสิ้นอายุขัย ยกเว้นในบางรายที่ผีเจ้านายจะไม่ลงมาเข้าทรงอีก เนื่องจากผีเจ้านายถึงปางที่จะไปกำเนิดเป็นเทพชั้นสูงหรือชั้นพรหม หรือเกิดเป็นมนุษย์ แต่ก็มักจะให้ผีเจ้านายองค์อื่น ๆ ลงมาเข้าทรงแทน และการที่ม้าจี่ไม่ปฏิบัติตามกฎเกณฑ์อย่างรุนแรงและบ่อยครั้ง ทำให้ผีเจ้านายเกิดความไม่พึงพอใจในตัวม้าจี่ ไม่ต้องการมาเข้าทรงอีก ม้าจี่ก็จะเป็นอิสรภาพ เรียกว่า “เข้าลาฆ่า” หมายถึง การที่ผีเจ้านายจากม้าจี่ไปนั่นเอง ในกรณีที่มีม้าจี่สิ้นอายุขัย ผีเจ้านาย เรียกว่า “ม้าม้อง” หมายถึงการที่ม้าจี่ตายไป เป็นการหมดสิ้นภาระผูกพันระหว่างเจ้ากับม้า บรรดา ลูกหลาน วงศา จะต้องนำสิ่งของเครื่องใช้ทั้งหมดของผีเจ้านาย เช่น เสื้อผ้า เครื่องประดับ ดาบ

จันทร์ หอทรง ชันโตก นำไปถวายไว้ในวัดเพื่อมิให้ผีเจ้านาย “ม้าย่า” ถูกหลานในสายสกุลอีก หรือมิเช่นนั้นจะทำให้ถูกหลาน “ตกซิค” อยู่ไม่สุขสบาย

ในสังคมภาคเหนือ ผีเจ้านาย จึงเป็นที่พึ่งทางศีลธรรม ที่มีความสัมพันธ์กับสถาบันทางสังคมและรากฐานของการดำรงชีวิตตามความจำเป็น การลงเมื่อ เป็นพิธีกรรมที่โดดเด่นของผีเจ้านาย โดยเฉพาะเมื่อเปรียบเทียบกับความแตกต่างกับการลงเมื่อด้วยวิธีการต่าง ๆ เช่น การลงเมื่อผีย่าหม้อหนึ่ง การลงเมื่อตามตำราจากพ่อน้อยหรือพ่อหนานในหมู่บ้าน หรือแม้กระทั่งพิธีกรรมการลงผีมดผีเม็ง เพราะการลงเมื่อถือเป็นภาระสำคัญ “ในการ โศคนมนุษย์” ของผีเจ้านาย ตามความต้องการและความปรารถนาของลูกเลี้ยง หรือผู้ที่มาขอความช่วยเหลือจากผีเจ้านาย โดยเฉพาะการรักษาด้วยวิธีการต่าง ๆ ทั้งการแหก การเป่า หรือแนะนำให้ข้อเสนอแนะทางออกกับลูกเลี้ยง พิธีกรรมการตัดพราย ในกรณีที่ลูกเลี้ยงมีอาการป่วยหนัก การขับไล่ผีร้ายออกจากร่างกายผู้ที่มาอาการเจ็บป่วย นอกจากนี้ผีเจ้านายยังช่วยเหลือกับลูกเลี้ยงด้านอื่น ๆ เช่น การลงขอนกระด้าง ซึ่งเป็นการนำดวงวิญญาณของผู้ตายมาเข้าทรงเพื่อ ได้ถามถึงสารทุกข์สุกดิบ และพะปะกันบรรดาญาติมิตรอีกครั้งหนึ่งภายหลังจากที่ตายไปแล้ว พิธีกรรมผ่าจัน หมายถึงการทำให้คู่สามีภรรยาแตกแยกออกจากกัน ในกรณีที่สามีไปมีเมียน้อย การสร้างเครื่องรางของขลังเพื่อให้ลูกเลี้ยงใช้ป้องกันอันตราย และทำมาค้าขึ้น ในปัจจุบันพิธีกรรมดูโชคชะตาราศี นับว่ามีบทบาทและความสำคัญมากขึ้นของผีเจ้านาย ทั้งในจังหวัดเชียงใหม่และลำพูน

ผีเจ้านาย จึงเป็นแหล่งขององค์ความรู้และศีลธรรมทางภูมิปัญญาของสังคม ผีเจ้านายจะให้ความช่วยเหลือมนุษย์ ที่เรียกว่า “หนมนุญย์” อย่างมีความเท่าเทียมกัน โดยไม่เลือกที่รักมักที่ชัง และข้อจำกัดทางชนชั้นวรรณะ ตลอดจนดูแลความทุกข์สุขของชาวบ้าน เป็นแกนนำอุปถัมภ์พุทธศาสนา เป็นที่พึ่งพิงของสมาชิกในชุมชนทั้งในยามปกติและยามวิกฤติ เนื่องจากผีเจ้านาย คือ ดวงวิญญาณของบุคคลที่เคยมีชีวิตอยู่ทั้งบุคคลในประวัติศาสตร์ ตำนาน ผีอารักษ์บ้าน ผีอารักษ์เมือง ซึ่งเป็นผู้ที่มีอำนาจเหนือกว่าสามัญชนธรรมดา และสรรพาวุธทางความรู้ ความชำนาญของแต่ละองค์ย่อมมีแตกต่างกันไป เช่น บางองค์เก่งทางหมอยา บางองค์เก่งทางมหานิยม บางองค์เก่งทางการค้า การขาย ด้วยความมีพลังอำนาจของผีเจ้านาย เมื่อมาลงมายังผีเจ้านายดูเป็นสิ่งที่น่าเกรงขาม เปลี่ยนจากบุคคลธรรมดาผู้ที่มีอำนาจวิเศษ แต่ในขณะเดียวกันก็จะแฝงไปด้วยความเมตตากรุณาต่อมนุษย์ที่พร้อมจะให้ความช่วยเหลือ ตัวอย่างกรณีการลงเจ้านายที่ชี้ให้เห็นกรณีดังกล่าว นายเพชร คาคชญา เสียชีวิตเมื่อปี พ.ศ. 2540 ขณะอายุ 42 ปี มีภูมิลำเนาอยู่บ้านป่าขุย ต.ตันมูลเขย อ.คอยสะเก็ด จ.เชียงใหม่ เป็นมาจี้ของเจ้าพ่อขุนวัง ตั้งแต่อายุ 16 ปี ซึ่งเคยมีชื่อเสียงอยู่ในช่วงขณะนั้น เป็นกรณีตัวอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่า ตัวตนของเจ้าพ่อขุนวังมีความเมตตากรุณา ในขณะเดียวกันก็เป็นบุคคลที่มีพลังอำนาจพิเศษกว่าปกติธรรมดา เป็นที่รวมคาราอาคมและเป็นผู้ที่มีความชำนาญอย่าง

รอบด้าน เมื่อเข้าทรงจะมีการลงของด้วยการนั่งตะปู ในขณะที่เจ้าพ่อขุนวังเข้าทรงม้าจี๋ตอนแรก และก่อนออกจากร่างของม้าจี๋ จะท่องมนต์ซึ่งเป็นคาถาประจำตัวของเจ้าพ่อทุกครั้ง ดังนี้

“โอมจริงวิงวน กุจักมนต์ใส่จ้าง จ้างก็อ่อนหน กุจักมนต์ใส่คนคนก็อ่อนแล้ว กุจักมนต์ใส่ข้าว ข้าวก็อ่อนไห ก็จักมนต์ใส่ไฟ ไฟก็ไหม้ป่า แก้วป้อยาลา แก้วฟ้าอย่าลิม เอนางเนอ เอนางฮัก โอมสวาหุมคิด จะติสงสาร ชมซานยาแพค กูจักแหกด้วยคาถาดับพญาทร ตนอยู่เหนือฟ้า อ่าวหน้าจุมปู หือคนฮักกูเหมือนเสื่อติดเนื้อ เหมือนเสื่อฮักคิง โอมสวาหุมคิด นะ ผูกจิต โม ผูกใจ โอมสวาหุมคิด”

ความเชื่อเรื่อง ผีเจ้านาย จึงมิใช่เป็นความเชื่อที่เกิดมาอย่างมีความเป็นอิสระโดด และปราศจากซึ่งความหมาย แต่เกิดขึ้นและมีพัฒนาการของความเชื่อมาเป็นระยะเวลาานาน โดยการผสมผสาน ปรับตัว และกลั่นกรองทางภูมิปัญญา ที่เกิดจากการเรียนรู้ของมนุษย์ จนกระทั่งกลายเป็นองค์ความรู้ที่มีการเคลื่อนไหวและสืบทอดเป็นมรดกทางพิธีกรรมซึ่งก่อให้เกิดชุมชนของความเชื่อร่วมกันอย่างมีความหลากหลาย

5. สถานการณ์ของความเชื่อผีเจ้านายช่วงก่อนปี พ.ศ.2500

“เหลนหน้อย เหลนหน้อย มีเรื่องหย้งหา เป็นอย่างใดกา เจิญพ้อมานี้” หมายถึง ลูกหลานมีเรื่องสิ่งใด ถึงได้อันเชิญพ้อมาพบในครั้งนี้ เสียงจับขานคำจ้อยอันไพเราะของเจ้าพ่อในร่างของม้าจี๋ ถูกประทับในความทรงจำของชาวบ้านภาคเหนืออย่างมีอาจจะลืมเลือน และสภาพเหตุการณ์ความทรงจำในอดีตลงไปได้ ท่ามกลางบรรยากาศอันเงียบสงบที่รายล้อมไปด้วยผู้คน ซึ่งนั่งล้อมรอบร่างทรงผู้หนึ่งที่ตั้งหน้าตั้งตารอคอยการมาเข้าถึงของเจ้าพ่อ พร้อมทั้งคำถามและเหตุผลความต้องการของคำตอบที่หลากหลายของเหล่าบรรดาผู้คน ที่ใจจดใจจ่อในท่วงทำนองหรือท่าทีของการประกอบพิธีกรรมซึ่งเรียกว่า “การฮักผาคนพยาธิ” หรือ “การลงเมื่อ” ก่อนปี พ.ศ.2500 ในชุมชนแห่งนี้ การปรากฏตัวของม้าจี๋หรือร่างทรงและผีเจ้านาย ที่ถูกสถาปนาขึ้นท่ามกลางวัฒนธรรมการเกษตรและสังคมชนบทอย่างมีขีดจำกัด ซึ่งพบว่ามีจำนวนเพียงไม่กี่รายเท่านั้น หมู่บ้านต้นคือ ซึ่งปัจจุบันเปลี่ยนชื่อเป็นหมู่บ้านป่าบง ตำบลแม่คือ อำเภอดอยสะเก็ด จังหวัดเชียงใหม่ แม่ฮ้อยหน้อย เป็นม้าจี๋ของเจ้าพ่อพญาจ้างเผือก ซึ่งเป็นผีอาฮักบ้าน ที่มีบทบาทโดดเด่นทางพิธีกรรมและเป็นที่นับถือของสมาชิกในหมู่บ้านและหมู่บ้านใกล้เคียงในสมัยนั้น ช่วงระยะเวลาใกล้เคียงกัน ที่หมู่บ้านป่าเส้าหลวง ต.ตำราญราษฎร์ อ.ดอยสะเก็ด จ.เชียงใหม่ แม่ฮ้อยเหมย ม้าจี๋เจ้าพ่อกั๋งมะนะ (ผีเสื้อวัด) และเจ้าพ่อเหลียมเพชร ซึ่งเป็นผีเสื้อบ้าน เป็นอีกรายกรณีหนึ่งที่มีบทบาทในชุมชนและอยู่ร่วมสมัยเดียวกันที่มีเพียง 2 รายเท่านั้น (ก่อง แสนเปียง : สัมภาษณ์) อย่างไรก็ตาม การสถาปนาของม้าจี๋และผีเจ้านายในอดีตที่มีขีดจำกัดดังกล่าว ไม่อาจจะสรุปได้ว่าเป็นอุปสรรค

และปัญหาต่อการเข้าถึงและการใช้องค์ความรู้ทางภูมิปัญญาของชุมชน ในขณะที่เดียวกันสรรพคุณทางองค์ความรู้ภูมิปัญญาของชุมชน ที่มีความสัมพันธ์แนบแน่นกับวิถีการดำเนินชีวิต ซึ่งมีอยู่อย่างหลากหลายและเป็นทางเลือกคอยมุ่งตอบสนองภายในชุมชน เช่น ระบบองค์ความรู้ที่สืบทอดในการใช้ยาสมุนไพร การดูแลสุขภาพจากหอมเมือ การรักษาอาการเจ็บป่วยจากหอมเมือ หรือแพทย์พื้นบ้าน การขับไล่ผีโดยตุ้มหรือพระและผู้มีอาคม การบนบานสานกล่าวต่อผีปู่ย่าของกลุ่มตระกูล เป็นต้น จะเป็นเอกลักษณ์และทรัพยากรทางเลือกของสังคมหมู่บ้าน ในช่วงระยะเวลานั้นที่มีความสำคัญยิ่งที่เป็นทางเลือกให้กับชุมชนได้พึ่งพาตนเองในมิติต่าง ๆ ทั้งในเชิงสุขภาพ เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมและการศึกษา

ผีเจ้านาย จึงเป็นกระบวนการสร้างสรรค์ทางองค์ความรู้ที่อยู่ในท่ามกลางขององค์ความรู้และภูมิปัญญาด้านต่าง ๆ ที่มีความสัมพันธ์และมีความเกี่ยวเนื่องต่อกัน แต่อย่างไรก็ตามเราพบว่าระบบความเชื่อดังกล่าว มีสถานะองค์ความรู้และองค์ประกอบภายในที่เฉพาะเจาะจง ซึ่งเป็นพื้นฐานของระบบความเชื่อเรื่องผีเจ้านายในระยะเวลาต่อมา ถึงแม้ว่าผีเจ้านายจะทำหน้าที่หลายด้านในบทบาทเดียวกัน เช่น การดูแลสุขภาพ การดูแลสุขภาพ การทำเครื่องรางของขลัง การทำยันต์เทียน การดูโชควาสนา เป็นต้น แต่ในอดีตกาลหน้าที่หลักของผีเจ้านายคือ การรักษาอาการเจ็บป่วยของชาวบ้านหรือที่เรียกว่า “การยาคน” ด้วยวิธีการต่าง ๆ ทางองค์ความรู้ของผีเจ้านายแต่ละองค์ ที่ถือเป็นภาระสำคัญและเป็นที่พักพิงของชาวบ้าน

ขันครุ เป็นเครื่องบ่งบอกถึงสถานะ ตำแหน่งแห่งที่ของความเป็นมาจี่ ซึ่งหมายถึงที่ตั้งสถิตย์ของครุบาอาจารย์ของผีเจ้านาย ถูกจัดวางอยู่บนขันครุ เรียกว่า “หิ้งผีครุ” ที่มีอำนาจเหนือกว่าผีเจ้านาย ซึ่งจะเป็นผู้ที่มีอำนาจควบคุมพฤติกรรมของมาจี่และผีเจ้านาย ตลอดจนกำหนดกฎเกณฑ์ภาระหน้าที่ของผีเจ้านาย เพื่อบันดาลให้การประกอบพิธีกรรมประสบผลสำเร็จ มาจี่จะเปลี่ยนขันครุให้ผีเจ้านายหรือทำพิธียกครุทุก ๆ รอบ 1 ปี หรือ 3 ปีต่อ 1 ครั้ง ในอดีตพิธีกรรมการยกขันครุของผีเจ้านาย จะเป็นไปอย่างเรียบง่ายไม่มีพิธีรีตรองมากมายนัก มาจี่และผีเจ้านายจะเป็นหัวเรี่ยวหัวแรงและดำเนินการเองแทบทั้งสิ้น เริ่มตั้งแต่การกำหนดฤกษ์ยาม การจัดหาวัสดุอุปกรณ์และเครื่องประกอบพิธีกรรม เรียกว่า “การตกแต่งดา” เมื่อมีการตกแต่งดาหรือจัดเตรียมงานเสร็จเรียบร้อยแล้วพอถึงกำหนดเวลาตามฤกษ์ยาม ผีเจ้านายในร่างของมาจี่จะเป็นผู้ทำพิธียกขันครุด้วยตนเอง หลังจากนั้นจะมีการพ่อนดาผีเจ้านายเรียกพิธีกรรมนี้ว่า “พายครุ” โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อถวายครุบาอาจารย์ของผีเจ้านาย จึงเป็นการเสร็จพิธี ในบางขณะหรือในบางปี การประกอบพิธียกขันครุอาจจะมีการเล่นดนตรีพื้นเมือง สะล้อ ซอ ซึง เพื่อให้งานของผีเจ้านายมีความสนุกสนานรื่นเริงสมกับฐานะของผีเจ้านายอีกด้วย ในขณะที่บรรเลงดนตรีผีเจ้านายจะพ่อนไปตามจังหวะท่วงทำนองของ

เสียงดนตรีบนหอผีที่เรียกว่า “หอจ้อย” เพียงลำพัง การเล่นดนตรีส่วนใหญ่จะบรรเลงเพียงแต่เป็นพิธี หรืออย่างมากเพียงแค่ประมาณครึ่งวัน ถือว่าเป็นอันเสร็จพิธี

6. การเพิ่มของมัจฉีปรากฏการณ์ยุคผีกวนเมือง

ในสภาวะการณ์ปัจจุบัน การเกิดขึ้นของมัจฉีและพิธีกรรมการลงผีเจ้านาย เฉพาะในภาคเหนือพบว่า เกิดการขยายตัวอย่างรวดเร็วมาก อย่างน้อยหมู่บ้านหนึ่งโดยเฉลี่ยแล้วมีมัจฉีไม่ต่ำกว่า 2-3 คน ในขณะที่เมื่อ 40-50 ปีก่อนจะพบว่ามีมัจฉีน้อยมาก อำเภอหนึ่งอาจจะมีมัจฉีเพียง 5-6 คนเท่านั้น ในทัศนะของมัจฉีส่วนใหญ่มักจะอธิบายว่า การที่มัจฉีเพิ่มผีก็เพิ่มขึ้น (หมายถึงผีมาลงทรงมากขึ้น) การที่ผีเพิ่มขึ้นเนื่องจากผีไม่มีอะไรจะกินจึงมาอาศัยอยู่กับคน เมื่อก่อนความเชื่อเรื่องผีมีหลายผี แต่เดี๋ยวนี้ผีหลายผีหายไปหมดแล้ว เพราะว่าผีกลัวคน ผีกลัวไฟฟ้า พอไฟฟ้ามาผีก็หายไปหมด ที่อยู่ของผีปัจจุบันไม่เหลือให้ผีได้อยู่ คนไปอาศัยจับจองอยู่หมด แม้แต่ป่าช้าคนยังใช้เป็นที่อยู่ ผีกลัวเทคโนโลยีสมัยใหม่ เช่น รถแมคโครหรือรถตักดิน รถไถหรือเลื่อยตัดไม้ เมื่อสมัยก่อนที่ไหนที่ผีอาศัยอยู่คนจะไม่กล้าเข้าไปยุ่งเกี่ยว หากเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับผีจะมีอันเป็นไป แต่ปัจจุบันใช้รถไถถากถางหน้าดินไม่เพียงชั่วคราว ผีก็หายไปหมด ที่ไหนที่เคยเจอผีหลอกหลอน ผีดู พอนำไฟฟ้าไปติดตั้งผีก็หายไปหมด ผีที่สิงสถิตย์อยู่ตามไม้ใหญ่ๆ พอมีคนนำเลื่อยไปตัดผีก็หายไปหมดอีกเช่นกัน ผีไม่รู้จะไปอยู่ที่ไหน ก็เลยมาอาศัยอยู่กับคน มัจฉีก็เพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ตอนนี้นำสู่ยุคตำนานที่เรียกว่า ผีกวนเมืองแล้ว มันลับสนวนวายไปหมด ไม่รู้ว่าผีอะไรเป็นผีอะไร ผีก็จะมาเป็นผีเจ้านาย ผีพรายก็เป็นผีเจ้านาย รวมถึงผีแม่้ว ผีปู่ย่าเทวดา ผีตุ้เจ้า (พระสงฆ์) ก็มาลงร่างคนได้ เป็นยุคที่ผีค้ำคน คนค้ำผี เพราะคนค้ำผีก่อน ผีจึงมาค้ำคน ตอนนี้อมันมากขึ้นๆ มัจฉีก็มากขึ้นๆ เพื่อรับใช้ผี จะไม่เป็นมัจฉีก็ไม่ได้ อีกอย่างหนึ่งสมัยนี้มันทำอะไรชอบทำตาม ๆ กัน “มันเชื่อกัน” เดียวคนนั้นเป็นมัจฉีทีคนนี้เป็นที ผีนั้นมาลง ผีนี้มาลง มากมายไปหมด เป็นมัจฉีก็ง่ายเลิกเป็นมัจฉีก็ง่าย ไม่เหมือนในสมัยก่อน

การสะท้อนวิถีคิดของมัจฉีดังกล่าวข้างต้น เป็นการอธิบายและตีความถึงการเปลี่ยนแปลงในเชิงคุณค่าทางอุดมการณ์ที่มีต่อความเชื่อเรื่องผีต่างๆ ซึ่งในอดีตภายใต้เงื่อนไขวัฒนธรรมแห่งการดำรงชีวิต การจัดตำแหน่งแห่งที่ของผีซึ่งมีบทบาทและเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์ในเกือบทุกแง่มุมทางสังคม การตีความ การให้ความหมาย การอธิบาย รวมถึงการกำหนดบทบาทความสัมพันธ์ของคนที่มีต่อผีและบทบาทความสัมพันธ์ของผีที่มีต่อคน ถูกนำมาร้อยเชื่อมทางความคิดและนำไปสู่แบบแผนแห่งการปฏิบัติตามธรรมเนียม จนกลายเป็นประเพณีของชุมชนหรือกล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่า ผี เป็นแนวคิดเชิงนามธรรมที่ถูกตีค่าให้ความหมายในเชิงอำนาจที่มีความสัมพันธ์กับคน ดังคำอธิบายว่า “ผีก็คือคน คนก็คือผี” ที่มีได้แยกเป็นอิสระจากกันอย่างใด ๆ พื้นที่ของผีจึงมีอยู่ทั้งในระดับนามธรรมของความสำนึกและสถิตย์อยู่ตามสถานที่อาณาบริเวณต่างๆ ทางกายภาพของ

ชุมชน เช่น ป่าช้า วัดร้าง ป่าสาธารณะของหมู่บ้าน หอผี หรือแม้แต่ผีเร่ร่อนตามข้างถนนหนทาง เป็นต้น ด้วยโลกทัศน์ ค่านิยมและอุดมการณ์ของสังคมแบบใหม่ที่แฝงไปด้วยคำอธิบายแบบวิทยาศาสตร์และความทันสมัยนิยม ซึ่งมุ่งอธิบายในเชิงเหตุผลอย่างพิสูจน์ทดลองได้เป็นกระบวนการ เช่น คำอธิบายแบบพุทธปรัชญา มักจะตีความและมอง “ผี” ให้แยกออกไปเป็นอิสระจากความสำนึกและพื้นที่ทางสังคม ด้วยการผลิตคำอธิบายว่าด้วยความมงงาย ไร้เหตุผล หรือลดคุณค่าของผี เป็นเพียงแค่ความเชื่ออย่างเลื่อนลอย ด้วยอุดมการณ์ที่มาพร้อมๆ กับสถานะแห่งความทันสมัยนี้เอง ทำให้ตำแหน่งแห่งที่ของผีซึ่งเป็นอุดมการณ์ในเชิงอำนาจทางศีลธรรมแต่เดิม ถูกเบียดขับออกไปจากพื้นที่ทางความเชื่อและทดแทนด้วยอุดมการณ์สมัยนิยมแบบวิทยาศาสตร์ ทำให้ผีต่าง ๆ จึงค่อยๆ เลื่อนจางหายและหมดอำนาจสำคัญลงไป เช่น คำอธิบายไฟมาผีหนี หรือผีกลัวเทคโนโลยีและด้วยการจัดตำแหน่งแห่งที่ของผีแต่เดิม ซึ่งถูกตัดขาดทางความสัมพันธ์ทางสังคม เช่นนี้ ผี จึงถูกสร้างและผลิตคำอธิบายใหม่ ในรูปคำอธิบายที่ปรากฏคือ “คนคำผี ผีคำคน” เมื่อมนุษย์เบียดบังที่อยู่ของผีทั้งในระดับอุดมการณ์และระดับปฏิบัติการ ผีไม่มีที่อยู่ ผีจึงมาแสวงหาที่อยู่ใหม่กับคน ซึ่งช่วยตอกย้ำในการอธิบายเหตุผลการเพิ่มขึ้นของมัจฉี ดังนั้นจะเห็นได้ว่าการกลายมาเป็นมัจฉีจึงเป็นกระบวนการสร้างอำนาจและสร้างพื้นที่ที่อยู่ใหม่ให้กับผี ซึ่งเป็นการผลิตซ้ำอุดมการณ์เชิงอำนาจในบริบททางสังคมใหม่นั้นเอง หรือกล่าวอย่างสรุปก็คือ พื้นที่อยู่ใหม่ของผีคือพื้นที่ของการเป็นมัจฉี เป็นพื้นที่ซึ่งผีกับคนไม่สามารถแยกขาดออกจากกันได้ เพราะอุดมการณ์ทางความเชื่อเรื่องผีเป็นต้นทุนทางภูมิปัญญาที่มีพลังอำนาจที่จะอธิบายและปรับเปลี่ยนถิ่นไหลไปได้อยู่ตลอดเวลา

7. สถานการณ์ทางพิธีกรรมและความเชื่อเกี่ยวกับผีเจ้านายในปัจจุบัน

ท่ามกลางสถานะความทันสมัยและกระแสโลกาภิวัตน์ที่มีความสัมพันธ์ต่อวิถีการดำเนินชีวิตทางสังคมแทบทุกด้าน ในขณะเดียวกันศาสตร์แห่งองค์ความรู้สมัยใหม่ ที่วางอยู่บนรากฐานทางวิทยาศาสตร์ โดยผ่านสถาบันต่าง ๆ ทางสังคม เช่น สถาบันการศึกษา สถาบันการแพทย์ และสถาบันทางศาสนา ที่มีอิทธิพลต่อกระบวนการสร้างจิตสำนึก โลกทัศน์ ค่านิยมและอุดมการณ์ทางสังคม นัยนี้ วิถีชีวิตของสังคมควรมีลักษณะอยู่ในแบบแผนรูปลักษณะใหม่ ภายใต้การประทับตราว่า “ความทันสมัย” ในขณะเดียวกันทัศนคติดังกล่าวถูกตอกย้ำด้วยกระบวนการพัฒนาภาครัฐที่มุ่งขจัดความค้ำอียดพัฒนาในด้านต่าง ๆ เช่น การรื้อถอนทางความคิด ความเชื่อแบบเดิม ๆ พร้อม ๆ กับการสร้างและปลูกฝังจิตสำนึกใหม่ ส่วนหนึ่งไม่อาจที่จะปฏิเสธได้เลยว่าก่อให้เกิดการเบียดขับและเบียดบังความเชื่อพิธีกรรมดั้งเดิมของท้องถิ่น ในสถานการณ์ปัจจุบันแม้ระยะเวลาจะล่วงเลยมาเกือบสี่ทศวรรษ ภาพปรากฏการณ์ดังกล่าวยังพบเห็นได้ทั่วไปในสังคม

พิธีกรรมและระบบความเชื่อเกี่ยวกับการนับถือผีเจ้านายของสังคมในภาคเหนือ เช่น เดียวกันกับระบบความเชื่อในแต่ละท้องถิ่นที่มีความแตกต่างกัน เช่น ผีฟ้าในภาคอีสาน (บุญยงค์ เกศเทศ, 2537:188-199) ซึ่งพบว่ามิได้เลือนหายไปจากความทรงจำทางสังคมและจิตสำนึกร่วมที่สืบทอดมาแต่บรรพบุรุษ หากแต่ภายในตัวของพิธีกรรมนั้นดังที่กล่าวมาแต่ต้นที่ย้ำว่า มีพลวัตในตัว ของมันเอง ซึ่งมีการปรับเปลี่ยนไปทั้งอวัสัยและภววิสัย ซึ่งมีความซับซ้อนอย่างยิ่ง ในขณะที่อีก ด้านหนึ่งพบว่า ความเชื่อเกี่ยวกับผีเสื้อบ้านเสื้อเมือง ความเชื่อเรื่องผีปู่ย่า ผีมดผีเม็ง ตลอดจนความเชื่อเรื่องผีร้ายต่าง ๆ เช่น ผีกะ ผีลือ ถูกลดทอนคุณค่าลงทั้งในระดับค่านิยมทางความสำนึกและใน ระดับของพิธีกรรม เช่น หลายกลุ่มตระกูลเมื่อถึงกำหนดพิธีกรรมเลี้ยงผีปู่ย่า มีเพียงผู้ชายหรือผู้หญิง เจ้าของบ้านเท่านั้นที่คอยทำหน้าที่ตามลำพัง แม้กระทั่งการเลี้ยงผีเสื้อบ้านในชุมชน มีเพียงคนบาง กลุ่มไม่ถึง 10 คนเท่านั้นที่ยังคงปฏิบัติเป็นประเพณี พิธีกรรมบางระดับถือปฏิบัติเพียงเพื่อสืบทอด รูปแบบโดยมุ่งหวังเพียงแต่การอนุรักษ์ที่สอดคล้องกับนโยบายการท่องเที่ยว ที่วัฒนธรรมถูกทำให้ กลายเป็นเพียงสินค้า ในขณะที่บ่อยครั้งที่เคยชี้ให้เห็นว่าทั้งรูปแบบของการปฏิบัติจะไม่ตรงกับขั้นตอนและกระบวนการของพิธีกรรมดั้งเดิม ที่ถูกตัดขาดจากสาระและเนื้อหาอันเป็นความสัมพันธ์ ในตัวพิธีกรรมนั่นเอง

ในสถานการณ์ปัจจุบัน หากจะกล่าวอย่างรวบรัด ความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับผีเจ้า นาย ควรจะมีสถานภาพคล้ายกับสิ่งที่กล่าวมาข้างต้น แต่กลับพบว่าพิธีกรรมนี้ถูกถือปฏิบัติและสืบทอดอย่างกว้างขวาง สิ่งที่ตอกย้ำอย่างชัดเจนคือการกลายสภาวะของการเป็นมัจฉีและการปฏิบัติทาง พิธีกรรมในรอบปี ชี้ให้เห็นว่าเฉพาะในจังหวัดเชียงใหม่และจังหวัดลำพูนบางแห่ง วงดนตรีคณะ เพชรพยอม ซึ่งเป็นที่นิยมของมัจฉีและเหล่าบรรดาเทพเจ้าทั้งหลาย เพื่อใช้ประกอบบรรเลงในพิธี กรรมการยกครูใหญ่ประจำปีของเทพเจ้าแต่ละองค์ มีรายได้เป็นกำไรโดยเฉลี่ยไม่ต่ำกว่า 500,000 บาท ซึ่งจะมีพิธีกรรมทุกวัน ยกเว้นวันพระและวันพุธที่ผีเจ้านายไม่ยอมลงมัจฉีและในช่วงฤดูกาล เข้าพรรษา ในขณะที่วงดนตรีทิพย์เจ็ดสีหรือเรียกว่าวงหนองแฝก ซึ่งเป็นวงดนตรีที่เคยมีชื่อเสียงใน อดีต ปัจจุบันเป็นวงดนตรีที่นิยมรองลงมา มีรายได้เฉลี่ยแล้วต่อปีไม่ต่ำกว่า 450,000-500,000 บาท มีรายได้ใกล้เคียงกับวงดนตรีเพชรพยอม รายได้จำนวนนี้จะเพิ่มขึ้นเป็นประจำทุกปี มัจฉีจำนวนมาก จำเป็นต้องจองคิววงดนตรีไว้ตั้งแต่ระยะเวลาหนึ่ง ๆ ไม่เช่นนั้น คิวการเล่นดนตรีจะไม่ว่าง ทั้งนี้ยังไม่รวมถึงวงดนตรีคณะอื่น ๆ ที่มีอยู่ในภาคเหนือเป็นจำนวนมาก ซึ่งถูกนำมาใช้ในการประกอบพิธี กรรมยกครูเช่นเดียวกันนี้ เช่น วงดนตรีคณะภูเสื้อ วงดนตรีสล้อสองพันหนึ่ง และวงดนตรีสล้อ ซอซึ่งทั่วไปที่รับเล่นตามงานต่าง ๆ เป็นการสะท้อนให้เห็นว่า พิธีกรรมการนับถือผีเจ้านายถูกถือ ปฏิบัติและสืบทอดมาอย่างต่อเนื่องมิได้จืดจางหายไป แต่ปรากฏว่าเพิ่มจำนวนมากขึ้นทั้งในสังคม ชนบทและในสังคมเมือง

เมื่อพิจารณาระบบความสัมพันธ์ทางสังคมและปรากฏการณ์ของพิธีกรรม ซึ่งเป็นสิ่งที่สะท้อนจากระบบจิตสำนึกภายใต้สังคมสมัยใหม่ พบว่า พิธีกรรมความเชื่อนี้มีการเปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่อง มิได้ผูกตัวเองให้ยึดติดกับแบบฉบับเดิมในอดีต หากแต่เกิดความสลับซับซ้อนทั้งในเชิงรูปแบบและเนื้อหา ที่มีความหลากหลายในกระบวนการปรับตัวทางพิธีกรรมขององค์ความรู้ ภายใต้การเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่มีอิทธิพลต่อการกำหนดวิถีการดำเนินชีวิต อนึ่งการจะเข้าถึงและทำความเข้าใจพลวัต ตลอดจนความสลับซับซ้อนของผีเจ้านายดังกล่าวนี้ งานศึกษานี้จะพิจารณาจากระบบความสัมพันธ์และองค์ประกอบของความเชื่อ ได้แก่ ผีเจ้านาย ม้าขี่ ลูกเลี้ยง ตั้งเข้า ตลอดจนระดับของการประกอบพิธีกรรม ได้แก่ การรับขันครุ การขึ้นครุประจำปี การให้บริการกับลูกเลี้ยงและพิธีกรรมการลงขอนกระด้าง

8. สรุป

สถานการณ์ทางความเชื่อเกี่ยวกับการนับถือผีเจ้านายในสังคมภาคเหนือ โดยทั่วไปในปัจจุบัน พบว่าเกิดการขยายตัวและเพิ่มจำนวนมากขึ้น ทั้งนี้พิจารณาจากการสถาปนาตัวตนของบรรดาม้าขี่และการประกอบพิธีกรรมระดับต่าง ๆ ในรอบปี ซึ่งดำรงบทบาทอยู่ในสังคมอย่างต่อเนื่อง พิธีกรรมความเชื่อดังกล่าวมิใช่เป็นลัทธิพิธีกรรมรูปแบบใหม่ หากแต่ในตัวของพิธีกรรมเองมีการผลิตซ้ำและผลิตใหม่ในความหมายอย่างมีพลวัต เป็นการสะท้อนถึงอุดมการณ์ทางอำนาจโลกทัศน์และการจัดความสัมพันธ์ทางสังคม ซึ่งถือเป็นภูมิปัญญาเชิงศีลธรรมที่มีและใช้อยู่ร่วมกัน ในขณะที่อุดมการณ์ทางความเชื่อที่เคยมีอยู่อย่างหลากหลาย ถูกลดทอนคุณค่าและถูกทดแทนด้วยคำอธิบายตามหลักเหตุผลเชิงวิทยาศาสตร์ เช่น การเลื่อนกลางของความเชื่อเรื่องผีประเภทต่าง ๆ การจืดจางของการประกอบพิธีกรรมตามความเชื่อในบางระดับ หรือแม้กระทั่งภูมิปัญญาในการดูแลรักษาสุขภาพแบบดั้งเดิม การประกอบพิธีกรรมเพื่อยืดโงยความเป็นเครือญาติและชุมชน เช่น การนับถือผีปู่ย่าประจำสายสกุล การเลี้ยงผีฝ่าย ผีขุนน้ำ ผีเสื้อบ้านเสื้อเมือง ซึ่งปรากฏการณ์ทางพิธีกรรมเหล่านี้ อาจจะพบเห็นได้น้อยมากในสังคมปัจจุบัน หรือหากจะมีการประกอบพิธีกรรมอยู่บ้างก็อาจกระทำอย่างเป็นพิธีที่ค่อนข้างรวบรัด โดยถูกคัดขาดจากเนื้อหาที่สัมพันธ์กับวิถีชีวิตที่เป็นจริง ในระยะเวลาเกือบห้วงสี่ทศวรรษให้หลังมานี้ ภายใต้กระบวนการพัฒนาของชาติ ความเปลี่ยนแปลงทางด้านเทคโนโลยี พร้อม ๆ กับการสร้างค่านิยมใหม่ให้กับชุมชน ถึงเหล่านี้อย่างน้อยส่งผลต่อการกำหนดวิถีชีวิตให้กับสมาชิกในชุมชนต่อการปรับเปลี่ยนตามแนวทางรูปแบบสังคมใหม่ ภายใต้อุดมการณ์แห่งความทันสมัยนิยม

ท่ามกลางการคลี่คลายตัวของระบบภูมิปัญญาและจักรวาลวิทยาแบบดั้งเดิมของชุมชน ซึ่งถือได้ว่าเป็นการจัดความสัมพันธ์ต่อการดำรงชีวิตที่มีให้กับสรรพสิ่ง ความเชื่อความศรัทธาและพิธีกรรมการปฏิบัติต่อการนับถือผีเจ้านาย ยังคงถูกถือปฏิบัติทั้งในสังคมชนบทและในสังคมเมือง

ในขณะที่เดียวกันดูเหมือนว่าภายใต้พิธีกรรมของการปฏิบัติตามความเชื่อดังกล่าว สามารถผสมผสานและยึดโยงองค์ความรู้ที่มีอยู่อย่างหลากหลาย เช่น ความรู้ทางวิทยาศาสตร์แผนใหม่ ความรู้ด้านการอธิบายเชิงสุขภาพตามหลักกรอบคิดเชิงเหตุผล และแม้กระทั่งการผสมผสานทางความเชื่อท้องถิ่น ในหลายระดับที่ถูกลดทอนคุณค่าลง เข้ามาเป็นองค์ผสมทางภูมิปัญญาของลัทธิพิธีกรรมไว้ได้อย่างมีความมั่นคง ซึ่งคอยตอบสนองต่อการเสริมสร้างพลังอำนาจ (Empowerment) ทั้งระดับปัจเจกชนและสาธารณะ ในด้านหนึ่งจะพบว่าการกลายสถานะของการเป็นม้าขี่ ช่วยสร้างอำนาจและความมั่นคงทางจิตใจให้กับตัวตนของผู้ที่เป็นม้าขี่เอง พิธีกรรมตามความเชื่อดังกล่าวยังตอบสนองต่อมิติเชิงจิตวิญญาณของผู้ที่เป็นลูกเลี้ยงในด้านต่างๆ ซึ่งสภาพวิถีชีวิตต้องประสบพบเจออยู่ในชีวิตประจำวัน ทั้งวัฒนธรรมความเสี่ยงและวัฒนธรรมความกลัว การขาดความมั่นคงในชีวิตภายใต้บริบทสังคมโลกสมัยใหม่ ซึ่งบุคคลถูกตัดขาดออกจากความสัมพันธ์ตามแบบอย่างวิถีชีวิตดั้งเดิม พร้อมๆ กับการสร้างค่านิยมแบบปัจเจกชนนิยม ทำให้บุคคลตกอยู่ในสถานะของความเปล่าเปลี่ยวอ้างว้าง ขาดที่ยึดเหนี่ยวพึ่งพิงอยู่แบบตัวใครตัวมันมากขึ้น ท่ามกลางสถานะแรงกดดันทางสังคมและสภาพของปัญหาที่รุมเร้าหลากหลาย ความสั่นคลอนของชีวิตจึงเป็นสิ่งที่ทุกคนพยายามดิ้นรนแสวงหาทางออก หาความหมายและนิยามตัวตน ในขณะที่คำอธิบายและชี้แจงจำกัดภายใต้อุดมการณ์โลกสมัยใหม่ยังไม่สามารถกระจายและให้โอกาสในการเข้าถึงได้อย่างเต็มที่ ทั้งในเชิงสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจและการเมือง ในขณะที่องค์ความรู้ซึ่งเคยมีอยู่แต่เดิมที่ถือเป็นอำนาจของชุมชน ถูกเบียดขับให้กลายเป็นองค์ความรู้ชายขอบและพยายามทดแทนด้วยคำอธิบายตามหลักเหตุผลเชิงวิทยาศาสตร์ในโลกสมัยใหม่

ความเชื่อเกี่ยวกับการนับถือผีเจ้านาย จึงเป็นภาพสะท้อนปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นว่า อุดมการณ์ด้านนี้กลายเป็นพื้นที่อันศักดิ์สิทธิ์ ที่ทุกคนซึ่งมีความเชื่อสามารถเข้าถึงและเป็นการเปิดโอกาสเพื่อร่วมกันนิยามความหมาย แสดงความเป็นตัวตน อีกทั้งยังช่วยแก้ไขปัญหาคความขัดแย้ง (Tension) ในชีวิตประจำวัน ทั้งระดับปัจเจกชนและในระดับสาธารณะ ทั้งในสังคมชนบทและสังคมเมือง พื้นที่ทางพิธีกรรมถูกผลิตใหม่ภายใต้บริบททางสังคมใหม่ ซึ่งช่วยต่อยอดความสำคัญในความเป็นชุมชนที่ขาดหายไปจากที่เคยมีอยู่ในอดีตให้กลับกลายเป็นความสัมพันธ์และยึดโยงเป็นโครงข่ายสาธารณะอีกครั้งหนึ่ง โดยผลิตองค์ความรู้อย่างผสมกลมกลืนเป็นระบบ กล่าวได้ว่าเขตแดนทางความเชื่อเกี่ยวกับการนับถือผีเจ้านายกลายเป็นวิถีทางวัฒนธรรมที่ตอบสนองต่อความต้องการในระดับปัจเจก ซึ่งเป็นพื้นที่ส่วนตัวและมุ่งตอบสนองต่อการสร้างชุมชนของความรู้เชิงสาธารณะ (Private as Public Sphere) ในการนิยามความหมาย อำนาจ ความรู้ที่สามารถเข้าถึงจนกลายเป็นวัฒนธรรมทางภูมิปัญญาของความเชื่อ และสถาบันที่คอยตอบสนองต่อผู้คนที่นับถือศรัทธา อันเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในสังคมปัจจุบันอย่างมีพลวัต